

הממסד הציוני והספרייה הלאומית

מבוא: יחסה של "חיבת ציון" וגורמים יהודיים אחרים לספרייה הירושלמית¹ ההחלטה על הקמתה של ספרייה לאומית בירושלים נתקבלה בכנס הרשמי-למחצה של מנהיגי תנועת "חיבת ציון", בהשתתפותם של כמה מחברי הוועד האודסאי (אב תרנ"ג). הצעד המעשי הראשון בדרך להגשמת הרעיון נעשה על ידי ד"ר יוסף חזנוביץ, שהעניק את אוספו הפרטי לספריית "מדרש אברבנאל" של "בני ברית" בירושלים.² כן הוקם ועד, שהתחיל לרונן בהיבטים המעשיים של הקמת המוסד. אולם באלה עדיין לא היה כדי להבטיח את פעילותה והתפתחותה של הספרייה ולהעמידה על בסיס איתן. הראגה לעתיד הספרייה הייתה משותפת לכל חברי הוועד האודסאי, לידרדי הספרייה כיהושע סירקין, ולאנשי בני ברית. הם נתנו דעתם למציאת משאבים כספיים לפעילותה השוטפת של הספרייה ולהקמת בניין קבוע עבורה. הדיון על מקורות הכספים גרר עמו גם דיונים בדבר מעמדו של המוסד ובדבר שאלת הבעלות והחסות עליו. הפתרונויות שהוצעו ביטאו את עמדותיהם של הגופים השונים שהיה להם עניין במוסד.

חוגי הוועד האודסאי ונציגיהם ביפו דרשו שהספרייה תהיה בחסות חברת "כל ישראל חברים" (להלן: כ"ח). "חובבי ציון" ראו בחיוב את פעולתה של כ"ח בסיוע לנרדפי הפוגרומים ברוסיה וברומניה, והעריכו את סיועה לחינוך היהודי בארץ ישראל ובמזרח בכלל כתרומה להעלאת רמתו התרבותית של היישוב היהודי שם. מאוחר יותר אמנם חששו חובבי ציון מהפצתה של התרבות הצרפתית בבתי הספר, וראו בכך סכנה לחינוך הלאומי ברוח תורת אחד העם שאותו ביקשו להחדיר לדור הצעיר, אך גם אז שיתפו פעולה עם החברה, מתוך תקווה שבמרוצת הזמן ניתן יהיה לשנות את אופיו של החינוך בבתי הספר של כ"ח ולהעניק לו צביון לאומי מובהק.³

גם ביחס למעמדה של הספרייה הלאומית העתידה לקום נוצר שיתוף פעולה בין כ"ח לוועד האודסאי. יחסו של זה היה מושפע לא מעט מהשקפותיהם של אחד העם

1 כרקע למבוא זה, מן הראוי לציין במאמרי "הדיונים בשלהי המאה התשע-עשרה בדבר כינונה של ספרייה לאומית בארץ ישראל", קתדרה, 9, תשל"ט, עמ' 153-191.

2 ספריית "מדרש אברבנאל" נוסדה על ידי לשכת בני ברית בתרנ"ב ולא בתרנ"ד, כפי שהודפס בטעות בעמ' 153 במאמרי הנ"ל.

3 כאשר נוסד ביפו סניף של כ"ח בשנת 1892, הצטרפו חברים של "בני משה" כחברים בכ"ח. בהשפעת הסניף החליטה חברת כ"ח להקצות כספים להקמת בית ספר לבנים, ומאוחר יותר גם בית ספר לבנות, כשהוועד האודסאי תרם מצדו סכומים מקבילים.

וחברי "בני משה" בעניין הספרייה. לדעת חוגים אלה, משימה ראשונה במעלה הייתה לדאוג לקבלת רשיון (פירמאן) מממשלת תורכיה, שכן "[...] האפשר להעלות על הדעת כי בית רם כזה יוסד בלי רשיון [...] עד מתי נשכח לשאול את פי בעל הבית," כדבריו של בית הלוי ב"מכתבים מארץ ישראל"⁴. בהשגת הרשיון ביקשו "בני משה" להבטיח כי הספרים יישארו לעולם קניין הכללי, ולא יגיעו לידיים פרטיות. בכך נשאו "בני משה" נאמנים לעקרונותיהם, שכל המפעלים שנועדו לשרת את הציבור חייבים לפעול במסגרת ציבורית הולמת. מטעם זה היה עניין השגת הרשיון ועניין הבעלות על הספרייה כרוכים יחד. במאמצייהם להבטיח שהבעלות על הספרייה אכן תהיה ציבורית, העלו "בני משה" עוד קודם לכן כמה הצעות, שבחלקן אומצו גם על ידי הנהגת חובבי ציון; (א) לאחד את הספרייה עם בית הספר של כ"ח על ידי קבלת רשיון רשמי, ובדרך זו להבטיח שהספרים אכן יישארו רכוש הציבור (הצעת י. גרוזובסקי); (ב) ליסד אגודה ציבורית בבריטניה, שבידיה תהיה הבעלות על הספרים (הצעת י. אייזנשטדט); (ג) לבקש מחברת כ"ח לפרוש את חסותה באופן רשמי על הספרייה הלאומית (הצעת אחד העם).⁵ יהושע סירקין, שתמך אף הוא בהצעה להעביר את הספרייה לחסותה של כ"ח, נסע בשנת 1896 למטרה זו לפריז.⁶ הוא נפגש עם רבני צרפת, עם ראשי כ"ח (צדוק קאהן, ישראל הלוי, לודויפול) ועם הברון אדמונד דה רוטשילד.⁷

- 4 מכתבים מארץ ישראל, ד', א' באב תרנ"ג (בית הלוי, עורך "מכתבים מארץ ישראל", הוא יהושע אייזנשטדט-ברזולי). ראה גם מכתב י. סירקין אל מייסדי "מדרש אברבנאל", כ"ז באב תרנ"ג, בית הספרים הלאומי האוניברסיטאי, המחלקה לארכיונים וכתבי יד (להלן: בסל"א, כ"ח).
- 5 על עמדת "בני משה" לבחינותיה השונות אפשר לעמוד מתוך דיוניהם על מעמדה של הספרייה. ראה ספר הזיכרון להנהגת בני משה בארץ ישראל, פרטיכל מס' 18, כ"א בתמוז תרנ"ג, ארכיון ציוני מרכזי (להלן: אצ"מ) 1/14/35A; מכתב אחד העם אל "בני משה", א' באב תרנ"ב, ארכיון אחד העם, בסל"א, כ"ח.
- 6 יהושע סירקין (1838-1922) היה מראשי הפעילים למען הקמתה של הספרייה הלאומית וייצג את דעותיה של החברה האודסאית.
- 7 הברון אמנם לא הסתייג מן העניין, אך הוא הרגיש כי מחויבותו העיקרית היא להתיישבות בארץ ישראל. לעומת זאת מצא י. סירקין אוזן קשבת אצל הרב צדוק קאהן, שהבטיח לנסות ולהעביר החלטה חיובית בישיבת ועד כ"ח, שתבטיח את קבלת חסותה על הספרייה. אך קבלת התמיכה הכספית, והחסות של כ"ח לבר, או שלה בשיתוף עם חברות נוספות, הותנו בתנאים מסוימים: "שלא יהיה הבית קנין עדה או חבורה ואגודה אחת אך קנין כלל ישראל בכל ארצות פזוריהם ושיהיה תחת חסות 'כל ישראל חברים' או גם 'אגודת אחים' בלונדון. [...] והבית יבנה ביד רמה ולא בחשאי ולא על שם איש פרטי אשר ינרבהו אח"י [=אחרי זה] לכלל (כעצת מר פיינס) וכן גם כי ימנו לחברי הוועד המפקח על הבית [...] גם ארונים הרב ר' יעקב מאיר, נסים בכר, בן-יהודה, לונץ, ועוד אנשי שם." מכתב י. סירקין אל ר. ילין, י"ז בכסלו תרנ"ז, ארכיון בני ברית בתל אביב (להלן: אב"ב). גם טוביה הינדס מוורשה דבק בעמדה זו, שהייתה עמדתם של "חובבי ציון" בעירו: "דיברתי עם רבים ממכירי פה וכולם פה אחד ענו לי, כי כל עוד לא יהיה בית הספרים בירושלים לקנין איוו חברה מאושרה מאת הממשלה ולא יעמדו בראש המפעל באי כוח חברה כזו אשר מהם יש אפשרות לדרוש דין וחשבון, לא יוכל שום איש להיות בטוח

תוצאות בירורים אלה ואחרים הביאו את נציגיהם של ארבעת הגורמים שפעלו ביפו – כ"ח, יק"א, חובבי ציון והברון דה רוטשילד – לכלל דעה כי לאחר "אשר עיינו בדבר היטב ושקלנו אותו מכל צד החלטנו כי למען נוכל אנו לעסוק בזה בתקוה להצליח בהשתדלותנו נצרך שיעמוד הבית הזה תחת מחסה הרשמית של ארבע החברות הפועלות עתה בארץ ישראל. [...] מורשי ארבע החברות האלה יהיו לעולם לועד עליון אשר ישגיח על הנהגת הבית, והועד הזה ימנה ועד פועל בירושלם להנהגת בית הספרים."⁸

ראוי לזכור, שהספרייה הוקמה על ידי מסדר שנהג בסודיות ובצנעה בחלק מפעולותיו. מכאן גם ההתייחסות אליו כאל ארגון פרטי שאינו חייב דין וחשבון לציבור הרחב. לעומת זאת, הספרייה הלאומית אמורה הייתה להיות מוסד ציבורי, ולכן עמדה בכל חריפותה שאלת העברתה הפורמלית לידי בעלות ציבורית והפיכתה לקניין הציבורי, אך בראש ובראשונה העמדתה תחת הנהלה ופיקוח ציבוריים.⁹ גם מנחם אוסישקין צידד בקבלת חסות כ"ח, וזאת משום שהמדובר היה בתכנית גדולה ובעלת חשיבות לאומית, שלא ניתן יהיה להגשימה בתרומות קטנות.¹⁰

לאנשי בני ברית הייתה הזדמנות להביע את דעותיהם בנושאים אלה בישיבה המיוחדת של "ועד בית הספרים הכולל", שזומנה לכבוד ביקורו של יהושע סירקין בירושלים בח' בסיוון תרנ"ד. באספה זו הוצע: להעמיד את הספרייה תחת חסות מוסדות יהודיים חשובים בחוץ לארץ (הצעת א. בן-יהודה) וכן לרכוש או לבנות בניין מתאים לשם אחסון הספרים, כדי שאפשר יהיה להכריזו עליו כעל הקודש (וקף). לאחר שיוכרז כהקדש, שוב אי אפשר יהיה להשתמש בבניין לכל מטרה אחרת. רכוש זה, על הכלול בו, ירשם על שמו של אורח פרטי. אחר כך יודיע הלה, כביכול, לשלטונות, שבכוונתו להעביר את הנאמנות על הבניין ותכולתו לקהילה היהודית בירושלים. התנאי המפורש היה, שאם זו תתפזר, יועבר ההקדש לידי עדה יהודית בעיר אחרת. המקדיש (שעל שמו נרשם הרכוש) ימנה אפוטרופסים מורשים, והם יהיו האחראים לספרייה (הצעת י. מ. פינס). רוב המשתתפים בישיבה המיוחדת ראו ברעיון ההקדש פתרון מעשי לעניין הרישוי והבעלות הציבורית על הספרייה, אך הדעות נחלקו בדבר האפוטרופסים. פינס גרס, שטוב יהיה למנות לתפקיד זה את הרבנים הראשיים בארץ ישראל ואת רבני קהילות לונדון, פריז וכדומה. לעומת זאת

כי נדבתו לא תלך לעזאזל. [...] קחו נא דברים עם הרר' יפה וה' ברזילאי ביפו ועם מורשה חברת כ"ח [...] אולי ימנה המפעל היקר מהם." מכתב ט. הינדס אל א. א. כהן רייס, 11.11.1896, שם.

8 הדברים מובאים במכתבו של י. חזנוביץ אל ד. ילין, כ"א באדר ב' תרנ"ז, שם.

9 בעניין זה ראה מכתב ד. סוחובולסקי אל מ. אוסישקין, ז' באלול תרנ"ה, אצ"מ 4(308) / 24 / א; מכתב י. סירקין אל ד. ילין, י"א באייר תרנ"ו, בסל"א, כ"י; מכתב א. לודויפול אל מ. אוסישקין, 31.7.1896, אצ"מ 4(461) / 24 / א; מכתב י. סירקין אל מ. אוסישקין, 11.12.1896, שם, A.24 / 4(525).

10 ראה מכתב מ. אוסישקין אל חברי ועד "מדרש אברבנאל", כ"ח כסלו תרנ"ז, אב"ב.

העדיף א. בן-יהודה את נציגיהן של החברות הפילנטרופיות היהודיות הפועלות בחוץ לארץ כדוגמת כ"ח, אליהן יש לצרף את נציגי חובבי ציון ובני ברית.¹¹ הוויכוח בשאלת הבעלות החריף במידה רבה בשנים שלאחר מכן (תרנ"ו ואילך), כשחברי חובבי ציון העדיפו בבירור את חברת כ"ח, בעוד אנשי בני ברית התנגדו לכך. בראש המתנגדים לחסות כ"ח עמד פינס, חבר ועד בית הספרים, שהביע בלשון בוטה את הסתייגותו. וכך כתב לסירקין:

הלא פלא הוא כי שכחת עיקר אחד גדול מהעקרים אשר הסכמנו עליהם באותה ישיבה כי חלילה לנו למסור את בית הספרים הכללי לאחת החברות אשר באחת המדינות, מפני הטעם הפשוט שלא יפשוט מעליו את תכונתו הכללית והלאומית, אשר על כן נועצנו אז שתעמיד למענו חופה מיוחדת לו ולשמו ולכבודו, אשר עמודיה יהיו ראשי הרבנים שבכל מדינה ומדינה, ואיככה איפא עלתה על דעתך להסגירנו [...] בידי החברה כ"ח? הטרם תרע את משפט החברה הזאת כי אהבת היא לכבוש את הכל תחת ידה, לא למען הפריחו והשגיאו כי אם למען מנוע אחרים מהתעסק בדבר כללי.¹²

אולם חברי ועד בית הספרים התנגדו גם לחסותם של חובבי ציון ונציגיהם ביפו. ראוי לזכור, שבשנים אלה סיעת הוועד האודסאי לספרייה היפוית ("שער ציון") באלפי פרנק בשנה, בעוד שהספרייה הירושלמית לא זכתה לתמיכתו. יתרה מזו, כאשר הציע יחיאל צ'לנוב להעביר את תרומתו לבניין הספרייה בירושלים באמצעות הוועד האודסאי, דחו את הצעתו בטענה כי הם אינם רשאים לקבל את התרומה, מאחר שאין הספרייה כלולה בפעולותיו של הוועד. ועוד, אנשי ירושלים לא יכלו לשכוח את ניסיונו של הוועד האודסאי להסב את תרומתו של יצחק פיינברג (מאירקוטסק), שנועדה לבניין הספרייה, למטרה שונה. בכל אלה ראו חברי בני ברית את ידם של בני משה ביפו, אגודה שלפי דעתם, "לא תוכל לראות כי דבר נכבד באומה יעשה בלעדיה ולכן תבקש לה תואנות להפריע לאחרים מעשות דבר."¹³ גם ד"ר הלל יפה, ראש ועד חובבי ציון ביפו, שהיה בין המציעים לקבל את חסות אגודת חובבי ציון, כ"ח, נציגי הברון רוטשילד ויק"א, לא זכה לאמונם של אנשי ירושלים,

11 על הדיון המפורט ראה "זכרון דברים ה' לאספה יוצאת מן הכלל לועד בית הספרים הכולל שנעשתה לכבוד הארון סירקין", ירושלים, ג' בסיוון תרנ"ד; "קצור זכרון דברים התמישי לועד בית הספרים הכללי לספרות ישראל", ח' בסיוון תרנ"ד. שתי התעודות שמורות בבסל"א, כ"י.

12 טיוטת מכתב מאת י.מ. פינס אל י. סירקין, ללא תאריך (כנראה מתרנ"ו), בסל"א, כ"י. פינס מזכיר לסירקין את הישיבה המיוחדת שנערכה לכבודו בירושלים בח' בסיוון תרנ"ו. ראה גם י. שלמון, "יחיאל מיכל פינס – דמותו ההיסטורית", מלאת: מחקרי האוניברסיטה הפתוחה בתולדות ישראל ובתרבותו, א' (תשמ"ג), עמ' 261-272; ג. ירדני, העיתונות העברית בארץ ישראל בשנים 1863-1904, תל אביב תשכ"ט, עמ' 221-235.

13 מכתב ועד בית הספרים אל ט. הינדס, כ"א בכסלו תרנ"ו, אב"ב, פנקס העתקי מכתבים משנת 1897.

שראו בו את עושה דברם של בני משה.¹⁴

את התנגדותם של אנשי בני ברית לבני משה יש להבין גם על רקע מאבקו הקשה של י.מ. פינס באגודת בני משה, שהוא עצמו היה חבר בה בשנותיה הראשונות. אחד העם וראשי בני משה לא היו מוכנים לשום ויתורים בענייני דת, ועד מהרה נתגלעה מחלוקת קשה עם החברים הרתיים, שמאחוריה עמדו גם מניעים אישיים. התוצאה הייתה שפינס הוצא מן האגודה בתרנ"א. בשנה שלאחר מכן הוא פוטר גם מן הוועד הפועל של חובבי ציון ביפו. כל אלה, בנוסף לדאגה שמא תורת אחד העם עלולה לגרום לטמיעה, הביאו אותו לניתוק מוחלט מבני משה. במחצית שנות התשעים הוא אסר מלחמת חרמה ממש על תורת אחד העם. במאמריו ייצג את היישוב הישן במאבקו נגד היישוב החדש. באותו זמן היה מפעילי בני ברית והקדיש את זמנו להפיכתה של ספריית "מדרש אברבנאל" לספרייה מדעית ולאומית. דעותיו עיצבו במידה רבה את מדיניותו של ועד בית הספרים.

גם ההצעה לשתף את הברון רוטשילד, או את נציגו, בגוף שיקבל לידי את החסות או את הבעלות על הספרייה, לא הייתה ממשית. הברון הודיע ליהושע סירקין שאין בדעתו לסטות מפעילותו בתחום ההתיישבות.

מדיניות ועד בית הספרים להבטחת עתידה של הספרייה מבחינה כספית וציבורית הייתה מבוססת על הצעתו של פינס לכוון נאמנות על ידי הקדש, שתורכב ממועצת גזברים. כוונת הוועד הייתה להקים ועד בינלאומי של רבנים ראשיים ומלומדים ממדינות שונות. בדרך זו ניסו אנשי הספרייה לפתור בעיות מספר. קודם כול ראו בכך פתרון מניח את הדעת לעניין הבעלות הציבורית על הספרייה. כן ציפו שבדרך זו ייווצר מנגנון יעיל לגיוס כספים לבניין קבע לספרייה ולפתוחה. הם סברו שאפשר יהיה להסתייע בוועד בינלאומי ובוועדים מקומיים, שיקומו בעקבות הסדר זה באירופה, בגיוס משאבים הדרושים לספרייה. בתרנ"ו התחילו במשלוח איגרות לרבנים הראשיים בערי אירופה, כדי להפעילם למען הספרייה. כמה מהרבנים הסכימו לשמש גזברים לאיסוף כספים במדינותיהם. אך הפעילות הזאת לא הביאה לתוצאות ממשיות, והיא רק תרמה להחרפת הוויכוח בשאלת הבעלות על הספרייה ודרכי פעולתה.¹⁵ סביר להניח שאנשי הספרייה גם קיוו שבדרך זו ימנעו כל אפשרות

14 ראה מכתב ר. ילין אל י. חזנוביץ, א' בניסן תרנ"ו, שם. באיגרת ארוכה זו מפרט ילין את עמדת בני ברית בעניין ההצעות השונות. הוא מכוון את חזנוביץ ומציע נוסח תשובה, אם יפנו אליו מחוגי הוועד האודסאי.

15 רבה הראשי של וינה, ד"ר מוריץ גירמן, ורבה הראשי של צרפת, צדוק קאהן, נתנו הסכמתם לשמש כגזברים במדינותיהם. גם המזרחן, חוקר תולדות ישראל ומנהל המדור לספרות עברית ולכתבי יד בספריית פטרבורג, ד"ר א. א. הרכבי, הסכים להצטרף לוועד – הצטרפות שלא ראה בה תועלת. ועד בית הספרים פנה גם לרבנים מ. הילרסהיימר (ברלין) וש. מוהליבר (ביאליסטוק), ובאמצעות א. א. הרכבי שידלו גם את הברון גינצבורג (פטרבורג) להצטרף. ראה מכתב ועד "מדרש אברבנאל" אל ד"ר מ. גירמן, י"ב בסיוון תרנ"ו, ואל ד"ר א. א. הרכבי, ב' בתמוז תרנ"ו, אב"ב; מכתב הרכבי אל ילין, ו' בתשרי תרנ"ו, אצ"מ 40 / 109-A.

של התערבות בענייניהם הפנימיים, שכן נציגי הנאמנות והוועדים יפעלו כהוץ לארץ, ואילו הם יהיו חופשיים מלחצים ויוכלו לשלוט בספרייה ולנהלה כראות עיניהם. בנוסף לכך, הם ראו בספרייה את מפעלם הבלעדי, ולכן קבעו לעצמם עיקרון, שלא לשתף גופים וחברות אחרות בניהולה. ברוח זו נכתבה גם תשובתו של י. חזנוביץ להלל יפה, שכזכור הצייע שהספרייה תהיה תחת חסותם של ארבעת הגופים הנ"ל. את האיגרת ניסח חזנוביץ, שהוררך על ידי דוד ילין במתן התשובה להלל יפה. בין השאר כתב חזנוביץ:

מיום ששלחתי את הספרים לירושלים יצאו מרשותי ונכנסו ברשות המנהלים הראשיים של בית מדרש אברבנאל וממילא תבין כי לא אוכל כעת לדרוש מהם כי ימסרו הנהגת הבית לאחרים כי לא לכבוד הוא לי. ושנית לא אוכל לעשות אלה גם מפני כבודם. הלא רבות עמלו בדבר בנין בית הספרים וגם השתתפו בגופם ובממונם ומלבד זאת אין כל טעם שאבאר להם מפני מה אני דורש כך? הלא באמת, לא מצאתי בהם כל עוון. הם משתדלים בכל מאמצי כוחם להגדיל את בית הספרים ולשכללו וגם תקותי [...] כי לא יחטיאו את המטרה. חובב ציון הנני ובשעה שאני מותר משלי בשביל טובת אומתי אין אני מקשה 'מי העומדים בראש?' ומוכן מאליו, כי אם אתה וחבריך הנעלים יפעלו ויעמלו בשביל הבית, ושמעו למצותכם ולדבריכם ולעצותיכם ישימו לב. [ההדגשה במקור]¹⁶

ההצעה להעמיד את הספרייה תחת חסותם המשותפת של כ"ח החובבי ציון עוררה חשדות בלבם של אנשי בני ברית. אף שהצעה זו הייתה מביאה לביסוסה ולהרחבתה של הספרייה, היא לא נתקבלה על דעתם, מה גם שבאותו זמן היה נטוש מאבק בין ירושלים ליפו על מנהיגות היישוב היהודי בארץ ישראל. אין גם להתעלם מן הניגודים בתחום הרעיוני והחברתי בין מנהיגות היישוב היהודי בשתי הערים. בירושלים חששו כי ההצעה להעניק לחובבי ציון סמכויות פיקוח על פני הוועד המנהל, עלולה להמעיק מחשיבותה של הספרייה הירושלמית ולהביא להכתרתה של ספריית יפו בתואר ספרייה לאומית. כשנרכשה הקרקע בשביל הספרייה הירושלמית, נקלעו אנשי בני ברית לקשיי תשלום. כל עוד לא שולמו הכספים, אי אפשר היה להעביר את הרכוש לבעלותם, או לרשום אותו על שם אחד מחבריהם, שיעבירו אחר כך כנכסי הקדש. החוב לא נפרע במשך כל העשור הראשון לקיומה של הספרייה. על כן ניטש ויכוח בעניין הבעלות. היו שהציעו למסור את הבעלות על הרכוש לבני ברית בארצות הברית. אחד העם הביע התנגדות נמרצת להעברת

16 מכתב י. חזנוביץ אל הלל יפה, ד' בניסן תרנ"ז, אצ"מ 12 / 12. ילין ביקש מחזנוביץ לכתוב ליפה: "לתביעתכם היה מקום אילו כבר הראיתם אתם פעולתכם הטובה למען הספרייה". ד. ילין אל י. חזנוביץ (הערה 14 לעיל).

הבעלות על ספרייה יהודית-לאומית לגורם במדינה אחרת וטען, שדבר זה דומה ל"גלות השכינה"¹⁷. הבעיות לא באו על פתרון במשך העשור הראשון לקיומה של ספריית "מדרש אברבנאל", וההתדיינות נמשכה לתוך העשור השני שלה.

הדיננים בשאלת הספרייה הלאומית בקונגרסים השונים

נושא "הקולטורה" היה כידוע השנוי ביותר במחלוקת בהסתדרות הציונית בקונגרסים הראשונים. השאלה הייתה, האם צריכה בכלל ההסתדרות הציונית לעסוק בענייני תרבות. בשאלה תמימה לכאורה זו הייתה כרוכה שאלת היחס לדת, שכן הפולמוס החריף התמקד לא רק בזיקה של התנועה הלאומית לתרבות היהודית, אלא בעיקר בדמותה ובמהותה של אותה תרבות. סביב פולמוס זה נתגבשו שלושה מחנות עיקריים: המחייבים ציונות רוחנית וכן צירי "הפרקציה הדמוקרטית", שהיו בעד טיפוח התרבות; האורתודוקסיה, שהתנגדה שההסתדרות הציונית תעסוק בתרבות; רוב המנהיגים הציונים, שצידדו בעקיפת הנושא.¹⁸

הציונות היא התשובה אל היהדות עוד לפני השיבה אל ארץ-היהודים. [...] תנועת עם כה גדולה, הכרח הוא לתפוס בה מכל הצדדים. לכן יעסוק הקונגרס גם באמצעים הרוחניים להחייאתה וטיפוחה של ההכרה הלאומית היהודית. אף בנקודה זו צריכים אנו להלחם באי הבנות. איננו מתכוונים בכך לוותר אפילו על רוחב פך רגל מהתרבות הרכושה אלא מתכוונים להעמקה נוספת של התרבות, כפי משמעותה של כל דעת. [ההרגשה שלי – ד.ש.]¹⁹

דברים אלה, מתוך נאום הברכה של הרצל לבאי הקונגרס הציוני הראשון; הצעתו של ד"ר יעקב ברנשטיין-כהן לבחור "ועד להשכלה" לקידום הפעולה התרבותית בקרב היהודים ולהקמת בתי ספר כלליים ומקצועיים; דבריו של ד"ר מ. אהרנפרייז בדבר הצורך בהחייאת הלשון העברית וספרותה, שרק באמצעותן תיתכן התחייה הרוחנית; והצעתו של פרופ' צ. ה. שפירא ליסד בית ספר גבוה "לשם רכישת כל הידיעות הרתיות, המדעיות והמעשיות" – כל אלה משקפים את העמדות השונות של באי הקונגרס הראשון בשאלת "הקולטורה"²⁰. אולם ביתר שאת התנהל ויכוח

17 על היריבות בין חובבי ציון לבין אנשי בני ברית אפשר ללמוד ממכתבו של ועד בית הספרים אל ד"ר ויטז, כ"ב בניסן תרס"א, אב"ב, פנקס העתקי מכתבים משנת 1901. ראה גם מכתבו של אהרן העם אל י. צ'לנוב, 24.8.1902, איגרות אהרן העם, ג', תל אביב 1956, עמ' 185.

18 על שורשי המחלוקת ורקעה ראה במפורט: ש. אלמוג, ציונות והיסטוריה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 61-129; D. Vital, *Zionism: The Formative Years*, Oxford 1982, pp. 182-229; ג. רפאל, "שאלת הקולטורה בקונגרסים הראשונים", הזרם הדתי בציונות (בעריכת א. שפירא), תל אביב תשמ"ג, עמ' 39-54; י. קלווינר, אופוזיציה להרצל, ירושלים תש"ך (להלן: קלווינר).

19 הקונגרס הציוני הראשון, בול 1897, דין וחשבון סטנוגרפי, מהדורה ב' מתוקנת מאת ח. אורלן, תל אביב תשל"ח, עמ' 7-8.

20 שם, עמ' 137, 184-185.

על "עבודת התרבות" בקונגרס הציוני השני (1898). לאחר שקוימו מגעים מאחורי הקלעים בין בעלי העמדות השונות, נתקבלו בקונגרס זה כמה החלטות חשובות: ראשונה להן, ש"הציונות שמה לה למטרה להשיב לתחייה את העם היהודי לא רק במצבו הכלכלי והמדיני כי אם גם במצבו הרוחני, והיא נמצאת עתה בשדה הקולטורה החדשה ובפעולותיה תחזיק ולא תרף; הציונות לא תעשה דבר המתנגד לחוקי הדת היהודית.²¹ כן הוחלט על ייסוד "חברת שפת עבר כללית", נבחרה ועדה לענייני תרבות, שאמורה הייתה לעסוק בכל העניינים הרוחניים של התנועה הציונית, והוחלט שהקונגרס יקדיש תשומת לב מיוחדת לעבודה התרבותית בארץ ישראל ובמיוחד להקמתם של בתי ספר. החלטה אחרונה זו היוותה מעין תשובה לכמה נושאים שהעלה בדיון ליאו מוצקין, שדיווח לקונגרס על ביקורו בארץ ישראל, בה בדק את מצבם של היהודים. מוצקין מצא קשר הדוק בין הרמה האינטלקטואלית הגבוהה של המתדיישים לבין ריבוי הספריות ביישובים החדשים, לאמור:

מתישבים יהודיים לפי הדוגמא המקובלת של אכרים מגושמים ובורים לא היו מעולם אידיאל בעינינו, ואפילו אם נתאמר, שאכרים כאלה ידבקו פי-שבעה באדמה. ומשום כך שמחתי כל פעם כששמעתי על דבר ספרייה – וספריות יש הרבה במושבות. קודם כל, יש להזכיר את ספריית יפו, שנוסדה ב-1891, בשנת היציאה הסוערת הנותנת מזון רוחני לא רק ליפו ולמושבות היהודיות שבסביבתה, אלא גם לחדרה השוכנת בשומרון.

בהזדמנות זו אני בא להזכיר עוד ספרייה אחת בארץ ישראל, את זו של ירושלים. כידוע ספרייה זו היא ברובה מתנת ד"ר חזנוביץ ומשמשת אולי המוסד החשוב ביותר של העיר. יש ערך רב לעובדה, שאל ספרייה זו באים גם יהודים חרדים ואדוקים מהמוני העם, הבאים פה בפעם הראשונה במגע עם התרבות, וביחד עם זה מכירים פה את העבר היהודי לא כפי שהבינוהו קודם אלא בהיקפו ההיסטורי הגדול; הללו מקבלים כאן גם ידיעות כלליות, ולו גם במידה מצומצמת. [...]

הספרייה שנוסדה לפני שנים אחדות כוללת כיום 14,000 כרך של היצירות היהודיות החשובות ביותר ובמקצת יצירות מובהקות אחרות. הספרייה משמשת לפרקים מקום כינוס ליהודי ירושלים, ובכל שבת נערכות פה הרצאות בשפה העברית. הייתה לי כאן הזדמנות לראות, באיוו מידה הלשון העברית הותאמה למושגי-ההווה המורכבים. אכן, לעתים קרובות למדי שמעתי שיחות וויכוחים בלשון העברית, אבל כאן שמעתי גם הרצאה במשך שעה שלמה, וצורתה העברית לא עשתה עלי שום רושם של מלאכותיות. אדרבה, הפשטות וטבעיות של הדיבור נטעו בי את ההכרה, שאפשר בהרצאה מודרנית על עניני ההווה

21 הפרוטוקול הסטנוגרפי השלם מהמשא ומתן בהקונגרס הציוני השני, בול תרנ"ח, ורשה תרנ"ט, עמ' 195.

או על נושא היסטורי להימנע מכל קשיים ולמלא את כל הליקויים. ספרייה ירושלמית זו משמשת בשל תהילת-שמה ומטרתה – כוח מעורר למושבנות, אף-על-פי שאסור למקומות-חוץ להשתמש בה. לפי דעתי חובת-כבוד היא בכל התנאים ולכל היהודים – ויהי יחסם אל ההתישבות אשר יהא – להגדיל את הספרייה המפוארת הזאת ולהבטיח את קיומה. בטוח אני, שמתוך הקונגרס או על-פי יזמה פרטית תצא השאיפה להקים בזמן הקרוב בשביל ספרייה זו בנין מיוחד שלא יהא כרוך בהוצאות מרובות כדי שתהי לנו באמת ספרייה לאומית בו במקום, שלא רק הוציא שם תפארתנו כימי-הקדם, אלא שבו נתגלו גם ישותנו ורוח עמנו.²²

הייתה זו הפעם הראשונה, שענייני הספריות בארץ ישראל בכלל, והספרייה בירושלים בפרט, זכו לאזכור מעל במת הקונגרס הציוני. אולם עדיין לא דובר על ספרייה לאומית-יהודית, אלא על המוסד הירושלמי הכולל את אוצר ספריו של יוסף חזנוביץ. הנושא לא נזכר בקונגרס הציוני השלישי ב-1899, אולם הדין וחשבון הכספי שהוגש לקונגרס מעיד על תמיכה של כאלף פרנק (לרכישות ולהוצאות קטנות) בספרייה הירושלמית. אין ספק, שנוכחותו של ד"ר יוסף חזנוביץ בקונגרס הרביעי בלונדון, בשנת 1900, כנציג ציוני ביאליסטוק, ותעמולתו למען המוסד בירושלים, החזירו את הנושא לדיוני הקונגרס. לפי דרישת ד"ר י. צ'לנוב, הסכים הרצל לרון בעניין התמיכה בספרייה. החידוש היה בהתייחסותו של הקונגרס לספרייה שבירושלים כספרייה הלאומית (Nationalbibliothek). דעתו של הרצל הייתה, שמן הראוי כי הוועד הפועל יחליט על גובה תרומת ההסתדרות הציונית לספרייה. ליטמן רוזנטל, ידידו של חזנוביץ מביאליסטוק, תבע החלטה מיידית על הגדלת התמיכה. ההחלטה שנתקבלה בקונגרס השאירה את הסיוע בגובה של זה של השנה החולפת. כצפוי, לא היו חברי הוועד המנהל של "מדרש אברכנאל" מאושרים מן ההחלטה. עם זאת, שלחה הנהלת הספרייה איגרת תודה להרצל, שבה הוא נתבקש להקציב תוספת לצורך הבניין, שהעבודה בו הופסקה בגלל מחסור בכספים.²³ בקונגרס החמישי (1902) עלה עניין הספרייה שוב כשדנו ב"עבודת התרבות". הרב יצחק יעקב ריינס הציע לקבל החלטה עקרונית בדבר תמיכת הקונגרס בספרייה בירושלים. לעומתו, הציר מאנגליה, ל. קסלר, ניסה להגביל את התמיכה ולהתנותה בכך שהוועד הפועל ישתכנע שהנהלת הספרייה מתאימה לתפקידה. הוא נימק זאת ברושם השלילי שקיבל מהספרייה בזמן ביקורו בירושלים. הציר ליטמן רוזנטל הביע דעה שונה. לדעתו, ניהול הספרייה עומד על רמה גבוהה. בסופו של דבר נתקבלה

22 הקטעים מצוטטים מתוך ל. מוצקין, "היהודים בארץ ישראל, לפי הרצאה בקונגרס הציוני השני ביום 29 לאוגוסט 1898", ספר מוצקין (בעריכת א. ביון), ירושלים תרצ"ט, עמ' 38-39.

23 *Stenographisches Protokoll der Verhandlungen des IV. Zionisten-Kongresses* London 1900, Wien 1900, p. 275; וראה גם: כתבתו של ח. נ. מעלינק, "ע"ד הבית הנאמן", המליץ, 29.8.1900; מכתב "ועד מדרש אברכנאל" אל הרצל, 14.1.1901, אצ"מ Z.1/317(791).

ההצעה לתמוך בספרייה, אולם להחלטה צורף תיקונו של קסלר. לאחר שנתקבלה החלטה עקרונית זו, העלה מרטין בובר את הצעת ועדת התרבות לתמוך בספרייה ב-2,000 פרנק, ואולם לפי המלצת הוועד הפועל, הוחלט לבסוף לתמוך בספרייה הלאומית בהתאם להכנסות שיהיו ממכירת השקלים.²⁴

משמעות ההחלטות שנתקבלו בקונגרסים הראשונים היא הכרה דה-פקטו בספריית "מדרש אברבנאל" כספרייה הלאומית היהודית, והתחייבות עקרונית לתמוך בה דרך קבע. עם זאת, הממסד הציוני לא קיבל החלטה בדבר הביסוס הכספי של הספרייה, שיאפשר לה להגיע לדרגת ספרייה לאומית ראויה לשמה. יתר על כן, הקונגרסים הציוניים אף לא מצאו לנכון לקבוע סכום שנתי קבוע שיוקצב לספרייה, אלא התנו את שיעור התמיכה באפשרויות הכספיות של ההסתדרות הציונית – דבר שהפך את התמיכה לבלתי מחייבת. עמדתה זו של ההסתדרות הציונית לא השתנתה במשך שנות קיומה הראשונות, והמאמצים שעשו אישים שונים, ובראשם הד"ר יוסף חזנוביץ, לשנותה – לא נשאו פרי. חזנוביץ התמרמר בפומבי על עמדתה הרשמית של התנועה ביחס לספרייה ולמפעלו הוא. גם התקוות שתלו אנשי בני ברית במוסדות הציוניים נכזבו. אפשר להסביר את יחסה הפושר של ההסתדרות הציונית לספרייה בעובדה, שנושא התרבות היה נתון, כאמור, במחלוקת קשה. תרמה לכך, ככל הנראה, גם העובדה הנוספת, שהספרייה הירושלמית הייתה יציר כפיו של מסדר בני ברית והועמדה תחת חסותו. הרצל מנע כל שיתוף פעולה בין התנועה הציונית לבין הארגונים היהודיים הגדולים כדוגמת בני ברית, מתוך הרגשת אופיה המדיני המיוחד של התנועה.²⁵ מכאן מובנת הסתייגותה של ההסתדרות הציונית מנקיטת עמדה חיובית חד-משמעית כלפי הספרייה בירושלים, בייחוד בשנים אלה.

ההחלטות על כינונה של ספרייה לאומית-יהודית בבעלותה של הקרן הקיימת והתגובות להן

הביקורת על ספריית "מדרש אברבנאל" הלכה וגברה בשנים שבין הקונגרס החמישי (1902) לבין הקונגרס השביעי (1905). בשנת 1903 אירעה תקרית בין האגודות הציוניות בירושלים לבין חברי לשכת בני ברית. לשכת בני ברית מנעה מחברי האגודות הציוניות להתפלל בביתה – דבר שגרם לוויכוח ציבורי בשאלה, מי הוא בעל הבית בספרייה. תקרית זו שימשה עילה להתקפה חריפה של אגודות "ארץ ישראל" ו"ירושלים" באספתם הכללית על ועד בית הספרים.²⁶ הביקורת נסבה על

Stenographisches Protokoll der Verhandlungen des V. Zionisten-Kongresses 1901, 24
Wien 1901, pp. 389-390, 425-427

M. Feinstein, *American Zionism, 1884-1904*, New York 1965, pp. 247, 282-283; 25

E. Grusd, *B'nai B'rith: The Story of a Covenant*, New York 1966, p. VIII

לשכת בני ברית אפשרה לעשרה מתושבי העיר החדשה, שהתגוררו בסביבת הספרייה ולא היה להם בית כנסת בקרבת מקום מגוריהם, להתפלל בשכנות ובחגים בבניין הספרייה. היתר זה ניתן לאחר שהמתפללים קיבלו על עצמם אחריות מלאה לתקינותו של הבית והתחייבו שאין 26

אפליית חבריהן לעומת חברי בני ברית בספרייה: הם נדרשו להפקיד ערבון, בעוד שלטענתם, חלק הארי מהכנסות הספרייה בא מחוגים ציוניים, ומשום כך יש להעניק להם ייצוג נאות בהנהלת הספרייה. טיעונם זה התבסס על ההנחה, שהספרייה הינה ספרייה לאומית, וכמוסד לאומי עליה להיות קניין העם כולו, שהנהלתו נבחרת בבחירות חופשיות. הביקורת בעיתונות היהודית זכתה לפרסום והביאה לשרשרת של תגובות ותגובות-נגד. חברי בני ברית ניסו להפריך את הטענות. גרסתם הייתה, שבבחירות חופשיות של ההנהלה רשאים להשתתף רק חברים המקפידים על תשלומיהם הקבועים למסדר, או התומכים בספרייה, בעוד שהאגודות הציוניות לא סייעו אפילו בפרוטה אחת. אנשי בני ברית הוסיפו, שהספרייה פתוחה לכול ואין כל אפליה ביחס למשתמשים בשירותיה. באיגרתו לאגודות הציוניות בארץ ישראל נזקק י. חזנוביץ לנימוק דומה: בהקמת הספרייה ובמימונה השתתפו הציונים אך במעט בעוד שחלקם של הלא-ציונים, ואף של מתנגדי הציונות, בהשגת כספים היה רב יותר. טיעון זה עתיד היה לעורר ויכוח פומבי סוער שנמשך קרוב לעשר שנים. בתשובתם לחזנוביץ הודיעו האגודות הציוניות כי לאור דברים אלה הן רואות בספרייה קניין פרטי, ועל כן הן מסתלקות מאחריות לה. גם אחד העם נדרש לשאלת הבעלות על הספרייה:

על שם מי נרשמה בערכאות של תורכיה הספרייה עצמה וביחוד הבית שנבנה בשבילה וכמה נוכל לבטוח שתשאר תמיד קניינו של העם ולא תעבור ברבות הימים לרשותו של יחיד הנחשב לבעליה לפי חוקי הארץ? האם לא עלה על דעתכם עד כה, כי חסרון הבטחון מצד זה הוא אולי אחת הסיבות העיקריות שמטירה לב רבים מעל המוסד הזה.²⁷

שורשיה של הביקורת המקומית על הספרייה היו בעיקר בדברים שהטיח כלפיה היינריך לוה עוד בשנת 1902 בעיתונות הציונית הגרמנית. לוה היה ספרן צעיר בספרייה האוניברסיטה בברלין. הוא היה מראשוני התנועה הציונית, וערך שלושה מסעות לארץ ישראל. במסעות אלה עמד מקרוב על תנאי הארץ ועל מצב יושביה. לאחר שנפגש עם י. חזנוביץ בברלין בראשית שנות התשעים, ניהל לוה מסע תעמולה בכתב ובעל-פה למען הקמתה של ספרייה לאומית-יהודית, אגב הדגשת אופיה הציבורי והלאומי. לפני שנתכנס הקונגרס השביעי (1905), פרסם לוה חיבור, שבו התווה את עיקרי תפיסתו לגבי ספרייה לאומית-יהודית וזיקתה למערכת של

להם כל כוונה להפוך אותו לבית כנסת ציבורי. באחת השבתות רצו גם חברי האגודות הציוניות להתפלל בספרייה כדי להתרים את המתפללים להסתדרות הציונית. על כך ראה: היהודי, 1903.12.30 ו-1904.1.7: וכן מכתבו של א.ש. הרשברג אל מ. קרישבסקי, י"ז באדר תרס"ד, אצ"מ 8/4/39A: מכתב י. חזנוביץ אל האגודות הציוניות, ללא תאריך (כנראה מאותה תקופה), שם, 3/12/18A.

27 מכתב אחד העם אל ליטמן רוזנטל, 9.10.1904, ארכיון אחד העם, בסל"א, כ"י.

ספריות ציבוריות בארץ ישראל. במרכז תכניתו עמדה ההצעה להעביר לידי הקרן הקיימת לישראל (להלן: הקק"ל) את כל זכויות הבעלות על נכסי הספרייה הירושלמית, בין אם אלה היו של חזנוביץ ובין של לשכת בני ברית ואחרים. הקרן תהיה בעלת הנכסים, לרבות הקרקע והאוספים. ניהולה ופיתוחה של הספרייה יהיו מסורים לוועדה לענייני ארץ ישראל של ההסתדרות הציונית. זו תהא רשאית לתאם את הפעולה עם ארגוני תרבות יהודיים אחרים, כדי להעמיד את הניהול על בסיס משותף. יש להסכים בשאלת ועד מנהל (קורטוריום), שיהיה אחראי מטעם הוועדה לענייני ארץ ישראל בפני הקונגרס. הקונגרס גם יבטיח תקציב שנתי קבוע לוועדה

28.ז.

באביב 1905 נשלח לגרמניה ד"ר הירש גולדברג מביאליסטוק כנציג הוועד המקומי של ידידי ספריית "מדרש אברבנאל" לקבלת כספים בשביל הספרייה. כברליץ נפגש עם פאול נתן, מראשי חברת "עזרה", עם נציגי כ"ח ובני ברית, ועם פרופ' א. ורבורג. בפגישה זו עוצבה מעין תכנית, שלפיה יקימו הגופים השונים במשותף אגודה למען הספרייה, שמטרתה להבטיח לה תקציב שנתי קבוע. אולם ורבורג התנה, שהספרייה תועבר לבעלות ההסתדרות הציונית באמצעות הקק"ל.²⁹ תנאי זה הפך לעמדתה הרשמית של ההסתדרות הציונית, לא לפני שנתקבלו ההחלטות המתאימות בקונגרס הציוני השביעי. הצעותיו של היינריך לווה עוברו על ידי פרופ' ורבורג, ד"ר הרמן רוזנטל (ספרן המחלקה למדעי היהדות בספרייה הציבורית בניו יורק), ליטמן רוזנטל, דוד סוחובולסקי, ד"ר משה גסטר וד"ר קורקיס. ההצעה הובאה לדיון ב-1 באוגוסט 1905 כשנידונו ענייני ארץ ישראל. שני הסעיפים הראשונים של ההחלטה עניינם הקמתה של ספרייה לאומית-יהודית והבעלות עליה:

הקונגרס הציוני השביעי מחליט לכוון ספרייה יהודית לאומית במידת האפשר בקשר ובהמשך לספריית 'מדרש אברבנאל' שנוסדה בירושלים על ידי יוסף חזנוביץ ומנוהלת על ידי לשכת בני ברית. הספרייה הלאומית תהיה באופן בלעדי בבעלות הקרן הקיימת, ואולם יש למצוא צורת מעבר ציונית-משפטית, כל עוד אין אפשרות להעבירה לקרן זו.³⁰

N. Sahuwi (Heinrich Loewe), "Eine Juedische Nationalbibliothek", *Ost und West*, 1902, pp. 102-108; Idem, "Bemerkungen ueber die Nationalbibliothek zu Jerusalem", *Juedische Rundschau*, 15.10.1902; Idem, *Eine Juedische Nationalbibliothek*, Berlin 1905

א.ש. הרשברג, "ברור דברים על אודות בית-הספרים בירושלים", הצפירה, ט"ו באב תרס"ה. *Stenographisches Protokoll der Verhandlungen des VII. Zionisten-Kongresses [...]* 30 הקונגרס הציוני השביעי, 1905, Berlin 1905, p. 242 (התרגום שלי - ד.ש.)

ראוי לשים לב לשוני העקרוני שבין הצעת לווה כפי שנוסחה בחיבורו לבין ההחלטה שנתקבלה בקונגרס. בעוד שלוה ראה את הפיכתה של ספריית ירושלים לספרייה הלאומית היהודית כדבר המובן מאליו, וזאת בתנאי שנכסיה יועברו לבעלות המוסד הציוני, קובעת החלטת הקונגרס, שדבר זה יעשה "במידת האפשר בקשר ובהמשך" לספרייה הירושלמית. על ידי ניסוח מסוג זה השאיר הקונגרס לעצמו אופציה, ולא התחייב במפורש לקשור את עתיד הספרייה הלאומית בספרייה הירושלמית. בסעיפים האחרים אין למעשה הברל משמעותי בין הצעות לווה לבין החלטות הקונגרס. חשוב לציין, שהקונגרס גם החליט על הקצבה שנתית קבועה בסך 4,000 פרנק לוועדה שתנהל ותפתח את הספרייה. לשם הוצאה לפועל של התכנית תתמנה ועדה בהרכב דומה לזה של הוועדה לענייני ארץ ישראל. לוועדה זו יצורפו הרמן רוזנטל והינריך לווה כמומחים, ואילו י. חזנוביץ יצורף אליה כחבר כבוד ללא זכויות. א. ורבורג הסביר לקונגרס, כי לפי הצעות לווה, אין כוונה למנות את הקק"ל לבעלת הספרייה, אלא רק להעביר אליה את נכסי הספרייה במסגרת קרן. לדעתו, מדובר בהחלטה עקרונית להעמיד את הספרייה בחסותו של ארגון ציוני, וכל ההחלטות מותנות בקבלת הכספים הדרושים לכך.

מיד לאחר הקונגרס ניגשה הקק"ל להכנות לרכישת הקרקעות הדרושים להקמתם של מוסדות התרבות והחינוך הלאומיים בירושלים. המדובר היה בבית ספר גבוה (אוניברסיטה), ספרייה לאומית, ספרייה ציבורית-עממית, מוזיאון לאומי ובית ספר לאמנות ומלאכה.

העמדה שנתגבשה בהסתדרות הציונית והחלטות הקונגרס השביעי הביאו גל של תגובות מצד ארגונים ואישים שונים: הוועד האודסאי, י. חזנוביץ וידידיו, לשכת בני ברית בירושלים, נציגי חברת "עזרה", ואחרים. תגובות אלה הפכו עד מהרה לפולמוס, שמצא דרכו גם לעיתונות היהודית. בפולמוס נידונה שאלת הבעלות החוקית והמנהלית על הספרייה ונתעוררה השאלה בדבר תרומתם של הציונים והלא-ציונים למפעל בית הספרים.

אחד הראשונים שנזדרזו להגיב היה הוועד האודסאי. לא היה זה לפי יכולתו לסייע בכספים בשל הכנסותיו הזעומות, אך הוא מיהר לתבוע את שיתופו בפיקוח על הספרייה בירושלים:

כמדומה היה שלא מן הדין הוא לשכוח את חברתנו בשעה שידובר במוסד לאומי בארצנו ובפרט שחברתנו תומכת את הספרייה משתפת באחזקתו בחומר וברוח. [...] חברתנו היא סוף סוף הראשונה במעלה אם לא היחידה כשמדובר במעשים בארץ ישראל. אם ישכחו העוסקים בדבר זה את חברתנו או יביאו בזה נזק רוחני הגורר אחריו נזק חומרי לעבודה המעשית בא"י ולעובדיה.³¹

י. חזנוביץ וירידיו ראו בעין יפה את החלטות הקונגרס, והם נטו להסכים עמה. התנאי היה, כמובן, שההסדרות הציוניות תסלק את חובותיה של הספרייה שהצטברו כגיזר רכישת קרקע ובנייה.³² חזנוביץ עצמו בירך על החלטות הקונגרס השביעי, אך בדבריו נרמזים ניצני הוויכוח בדבר תרומתם של הציונים ואחרים למוסד בירושלים.³³

דעתם של אנשי בני ברית בירושלים הייתה שונה. כאשר י. חזנוביץ, א.ש. הרשברג וד. סוחובולסקי פנו אליהם לשם בירור עמדתם בדבר דרכי הביצוע של החלטות הקונגרס, חזרו חברי הלשכה בירושלים לעמדתם מראשית שנות התשעים – שהעברת בית הספרים לידי הציבור היהודי יכולה להיעשות רק בדרך ההקדש, וכי נאמן ההקדש יהיה מועצת גזברים של החברות היהודיות השונות, כולל נציגי ההסדרות הציוניות. התנאי היה, שזו האחרונה תדאג לסילוק חובותיה של הספרייה להקמת הבית. אנשי הלשכה טענו שיש לדחות לפי שעה את העברת הבעלות לידי ההסדרות הציוניות, וזאת מפני שלפי המשפט העות'מאני הנוהג בארץ ישראל, אין כל אפשרות להכיר במוסד כלשהו כבגוף בעל סמכות משפטית. לנימוק זה הוסיפו טיעונים שונים ומשונים, שהיו גדושים הצטדקויות והתנצלויות.³⁴ בין השאר נטען, שהלשכה הירושלמית היא לאומית, אינה מתנגדת לציונות, וחלק מחברי הוועד הם ציונים, אך חלקם של הציונים במפעל הוא מזערי. עמדתו של ד. ילין, חבר לשכת בני ברית בירושלים, הייתה, שהוועד המנהל מוכן לוותר על כל זכויותיו, בתנאי שיקבל ערובה מן המוסדות הציוניים למימון הרחבת הספרייה, כהחלטות הקונגרס בעבר. באשר להיגיון לווה, שעמו נפגש בברלין, טען ילין שאין כל צורך בספרן מחוץ לארץ, באשר הספרן המקומי הוא מומחה שגדל עם האוסף.³⁵ תגובתו של פאול נתן, מראשי חברת "עזרה" הייתה קיצונית: הוא ביקש נתונים מדויקים לגבי הבעלות על הספרייה, צרכיה והשימוש שנעשה בה. כן הציע להעבירה בינתיים לוילנה או לוורשה, מאחר ששם יביא האוסף תועלת רבה יותר, וזאת עד שהנהלה, שתיבחר בידי המוסדות הציוניים, תחליט להחזירו לירושלים.³⁶ מן הוויכוחים והדיונים שהתנהלו מאז הקונגרס החמישי ועד לאחר הקונגרס השביעי עולה, כי חברי בני ברית הסכימו לעקרון "הציבוריות" של הספרייה כקניין

32 בשנת תרנ"ט נרכשה הקרקע בקצה רחוב החכשים, ובתר"ס נורתה אבן הפינה לבניין, שלא הושלם מפאת מחסור בכספים.

33 מכתב י. חזנוביץ אל י. מ. פינט, כ"ו באלול תרס"ה, בסל"א, כ"י.

34 הנימוק המשפטי אכן תקף. בתקופת השלטון העות'מאני, עד שנת תרע"ב, אי אפשר היה להקים "חברה" בארץ ישראל. על כך ראה מ. דוכן, דיני קרקעות במדינת ישראל, תל אביב תשי"ג (מהדורה ב'), עמ' 138-139.

35 הטיעונים מפורטים במאמר שפרסם א. ש. הרשברג ב"הצפירה" (ראה לעיל הערה 29). וראה גם: מכתב ד. סוחובולסקי אל ד. ילין, כ' בסיוון תרס"ה, בסל"א, כ"י; מכתב ד. ילין אל ד. סוחובולסקי, י"ח בתמוז תרס"ה, אצ"מ 10 / 225 / A.153.

36 ראה מכתב פאול נתן אל פרופ' אוטו ורבורג, 2.6.1905-5.6.1905, בסל"א, כ"י.

העם היהודי כולו. אולם הם לא ראו בהחלטות הקונגרס השביעי פתרון שיענה על בעיות הספרייה, וזאת מפני שהטילו ספק ביכולתה הכספית של ההסתדרות הציונית לממש את החלטות הקונגרס. מאותה סיבה גם לא רצו בשירותיו הטובים של היינריך לוה, שבו ראו את נציגה של הציונות הממסדית ובעל ברית לאגודות הציוניות. לפיכך, העדיפו לפעול בדרכים משלהם להבטחת תקציב הספרייה, ואכן פניית אפרים כהן רייס לחברת "עזרה" השיגה את מטרתה.³⁷

ראשית המשא ומתן עם הקק"ל: שלוש נוסחאות של הצעות הסכם

הוועדה לענייני הספרייה הלאומית-היהודית שנבחרה בקונגרס השביעי לא כונסה, למרות מאמציו של היינריך לוה. לעומת זאת התנהלו שיחות לא רשמיות בין חברי הוועדה, שפרופ' א. ורבורג, שהיה מופקר על כינוסה, לא טרח לכנסה. גם הסכום של 4,000 מרק שאישר הקונגרס לוועדה זו לא שולם לספרייה, וזאת בשל חסרון כיס, כפי שוורבורג טען בקונגרס הציוני השמיני בהאג, בשנת 1907.³⁸

ה. לוהו הציע להקים ועדה חדשה, מורכבת ממומחים, שתקציבה יבוא מן המחלקה הארצישראלית. ואמנם, בקונגרס השמיני נתקבלה החלטה על הקמת ועדת ספרייה לאומית בהרכב של ד"ר מ. גסטר, ד"ר ה. לוה, ליטמן רוזנטל, פרופ' א. ורבורג, ד"ר גוטהולד וייל (ששימש אז כספרן בספריית המדינה הפרוסית ובשנים 1936-1946 כמנהל בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים), ד"ר אדוארד מאהלר, פרופ' מרגוליס, וד"ר יוסף חזנוביץ כחבר כבוד. בקונגרס זה, כבקודמו, נתקבלה גם החלטה שהמחלקה הארצישראלית תסייע לוועדת הספרייה החדשה בתקציב, בהתאם לאפשרויותיה. אלא שגם הפעם חסרה ההחלטה כל תוקף מעשי.

לאחר שהוועדה קיימה את ישיבותיה באוקטובר 1907 ביוזמת א. ורבורג, הובא הנושא לדיון באספה הכללית של הקק"ל, וזו קיבלה החלטה להעמיד לרשות הספרייה בירושלים קרן, שתאפשר לשלם עבור הקרקע שנרכשה ועבור השלמת הבניין, בתנאי שהקרקע והבית יועברו לבעלות הקק"ל. ורבורג גרס, כי יש להגיע עם הספרייה הלאומית להסדרים דומים לאלה שנעשו עם "בצלאל" ועם מוסדות תרבות וחינוך אחרים: (א) הקק"ל תבטיח את פירעון החוב עבור רכישת הקרקע בסך 500 לירות שטרלינג לקרן מונטיפיורי; (ב) הוועדה תדאג להקמת האגפים הנוספים, שישלימו את מבנה הספרייה, שעלותה הוערכה ב-2,500 לירות שטרלינג; (ג) לשכת בני ברית תעביר את הקרקע ואת הבניין הקיים לידי הקק"ל; (ד) הקק"ל תחכיר את בניין

37 אפרים כהן רייס (1863-1943), יליד ירושלים שהשתלם בחינוך בגרמניה ובאנגליה ונתמנה בשנת 1888 למנהל בית הספר "למל". הוא היה ממייסדי לשכת בני ברית בירושלים, ובמשך שנים רבות מפעיליו הראשיים של "בית ספרים מדרש אברבנאל". בשנים 1904-1917 שימש כנציג חברת "עזרה" וניהל את רשת החינוך של חברה זו בארץ ישראל.

38 על הדיונים וההחלטות החדשות בעניין הספרייה, שהתקבלו בקונגרס השמיני, ראה: *Stenographisches Protokoll der Verhandlungen des VIII. Zionisten-Kongresses in Haag 1907*, Koeln 1907, pp. 117, 319, 384-385, 403

הספרייה לגוף שינהל אותה; (ה) י. חזנוביץ יעביר את הבעלות על האוסף לידי הקק"ל; (ו) ההסתדרות הציונית תשלם את דמי החכירה, ודבר זה יקנה לה זכות להיות מיוצגת בגוף שינהל את הספרייה. לשם הוצאה לפועל של האמור לעיל, פנה ורבורג לחזנוביץ כדי לשכנעו, שיגיש הצהרה נוטריונית המעידה על העברת הבעלות על האוסף ששלח לירושלים לידי הקק"ל. בפנייתו זו הדגיש ורבורג את הקשיים הכרוכים בהקצבת סכומי הכסף הנדרשים לבניין הבית מתוך קרן שנועדה בראש ובראשונה לרכישת אדמות להתיישבות חקלאית. לחזנוביץ ולידידי הספרייה בגולה נראו ההסדרים דלעיל והם הפנו את מאמצייהם לשכנע גם את אנשי בני ברית בירושלים לקבל את הצעת ורבורג.³⁹

במחצית השנייה של 1908, עם ראשית הדיונים על העברת הספרייה לידי הקק"ל, התחדש הוויכוח בנושא הבעלות:

וכשאנו מתחילים לחשוב על הצורך בתיקונים עקריים בביה"ס [בבית הספרים] מתעוררת השאלה: קנין מי הוא? אמת, חברינו בגולה הורגלו לחשוב אותו לקנין לאומי [...] אבל במציאות אין הביבליותריקה הזו אפילו קנין הצבור הירושלמי, היא שיכת ללשכת בני ברית העושה בה כאדם העושה בתוך שלו מפני שהלוותה סכום כסף לבנין הבית. הלשכה הזאת ממנה ועד ומנהלים, מתקנת תקנות ועל הצבור רק להכנע [...] ואין שום איש יודע ממעשי הועד [...] ואין חבריו מוצאים להם חובה לתת דו"ח מפעולותיו.⁴⁰

שאלת הבעלות על הספרייה הייתה מרכזית, אולם זו לוותה תלונות על שירותי הספרייה והנהלתה, כגון שעות לא מתאימות להשאלת ספרים, חסרונם של קטלוגים והפעלת פיקוח על ההשאלה. י.מ. פינס השיב על הביקורת החריפה, שנדפסה מעל דפי "הפועל הצעיר" ופורסמה גם ב"העולם" וב"הר הזמן". הוא לא הניח ספק בדבר שאלת הבעלות: הלשכה היא בעלת הספרייה, היא יסדה אותה, רכשה את הקרקע לבניין, הקימה מבנה והיא המנהלת אותה. מאחר שהספרייה הועמדה לשימוש הציבור, תובעת הלשכה מציבור זה שיסייע בהחזקתה. יתרה מזו, חברי הלשכה הירושלמית הם ציונים, במחשבה ובמעשה, ופעלו למען הציונות יותר מאחרים המתיימרים להיות ציונים מהם. המסקנה שהסיקה מערכת "הפועל הצעיר" הייתה, שאם אכן נכונים דברי פינס, אין בשום פנים להתייחס לספרייה כאל קניין לאומי. ואילו חזנוביץ יצא ב"גילוי דעת", שפורסם בעיתונות בארץ ישראל ובגולה:

39 ראה ההתכתבות בין א. ורבורג לבין מ. בודנהיימר וביניהם לבין י. חזנוביץ, וכמו כן פירוט הצעותיו של ורבורג מן השנים 1908 ו-1909 בתיקי אצ"מ L1 / 29 ו-18 / 12 / 3-1 A.

40 הפועל הצעיר, תמוז-אב תרס"ח, עמ' 26. ראה גם תשובתו של י.מ. פינס והערת המערכת, שם, אלול תרס"ח, עמ' 16-17: טיוטה בכתב ידו של פינס, אצ"מ A / 109 / 40; העולם, 2.10.1908, עמ' 522.

גלוי דעת על דבר יסוד בית-הספרים הלאומי בירושלים

אחרי קראי את מכתבו הגלוי של החכם הנכבד מר יחיאל מיכל פינס בעתוננים העבריים על דבר 'בית-הספרים לכל ישראל שכירושלים', אשר בו הזכיר גם את שמי, מצאתי את עצמי מחויב להעיר: כי הן אמנם נמנית בין חברי הברה של חסד אחת בירושלים, אבל חברותי זאת לא עוררתני להשתתף ביסוד 'בית-הספרים הלאומי שכירושלים' כאשר לא עוררתני לזה גם יתר החברות ומוסד הצדקה אשר הנני נמנה כחבר להם. רק הרעיון של חיבת ציון בראשונה ושל ציוניות באחרונה הניעני לכל מעשה בקנית ובקבוץ ספרים וכסף לטובת 'בית הספרים הלאומי' שכירושלים מראשית עבודתי עד היום הזה. גם הרוב הגדול של העומדים לימיני בעבודתי ואשר תמכוני מקבוץ ספרים וכסף גם רוב המנדכים לטובת בית הספרים היו מן הציונים. כשמציעים היום את השאלה: חלקו של מי גדול בעבודת יסוד בית הספרים הלאומי שכירושלים על פי מדת ההשתתפות בו כמעמולה בספרים ובכסף, אז מדת הדין והאמת מחיבות אותנו להודות: כי חלקם של הציונים הוא היותר גדול בו, אם כי חלילה לנו לקפח גם את שכר יתר האנשים והחברות שסיעו בו.⁴¹

"גילוי דעת" זה של חזנוביץ נועד לתת תשובה לפינס, אך לא היה בו כרי לשכנע את חברי בני ברית לקבל את הצעותיה של ההסתדרות הציונית. בהזדמנויות אחרות באותה תקופה העלה חזנוביץ גימוקים כבדי משקל, מדוע אסור בשום אופן להחמיץ את ההזדמנות להעביר את הספרייה לידי הקק"ל. לדעתו, השאירו דברי פינס רושם שלילי ביותר על כל אוהדי הספרייה ולמעשה חיזקו את הרושם בציבוריות היהודית בגולה, שאכן הספרייה היא קניין של אגודה אחת בירושלים, ולא קניין לאומי. כן היה סבור, שלאור מצב היהודים במזרח אירופה, שוב אין אפשרות לגייס כספים מגורמים פילנטרופיים כלשהם – פרטיים או מוסדות צדקה, כחברת "עזרה". כל תמיכה שתיתן על ידם תהא זמנית בלבד, ולא תוכל לשמש בסיס יציב שעליו אפשר יהיה להשתית את הספרייה בעתיד. חזנוביץ אף טען, שאם תוחמץ הזדמנות זו, שהציע ורבורג, תייסד ההסתדרות הציונית ספרייה לאומית משלה, כמוסד חדש לגמרי.⁴²

מעדות אלה של חזנוביץ מעידות למעשה על תפנית בהשקפותיו בעניין מעמדה של הספרייה, שהרי מאז הקמתה ועד לזמן ההוא חזר וטען, שחלקם של הציונים בהקמתה היה מזערי, ורק הלא-ציונים, ואף מתנגדי הציונות, הם שהביאו לייסודה

41 העולם, י"ב בחשוון תרס"ט, עמ' 562; הפועל הצעיר, חשוון תרס"ט, עמ' 14; הר הזמון, 2.10.1908.

42 אם לא נשכיל להשתמש בשעת הכושר הפעם ולמסור לידי הציונים את בית הספרים שלנו אז ייסדו המה מחדש בית ספרים לאומי ובודאי יצליחו במעשיהם הרבה יותר מאשר הצלחנו אנחנו" מכתב י. חזנוביץ אל הוועד המנהל של "מדרש אברבנאל", א' כאלול תרס"ט, מצוטט באיגרתו של י. פרס אל א. כהן רייס, י"ב כאלול תרס"ט, בסל"א, כ"י.

ולפיתוחה. בכל הודמנות או יכוח פומבי בעבר וכן באיגרותיו הרבות ניסה חזנוביץ להגן על עמדת הוועד המנהל של הספרייה. כמו כן הודיע, שלא מסר ולא ימסור גם בעתיד את אוספו, אלא רק לחברי הוועד המנהל בירושלים, הפועלים להפוך אותה לספרייה לאומית. עתה, לאחר הצעת רברורג, שינה את דעתו. לשינוי עמדתו תרמו, כפי הנראה, שניים מירידי הציונים בבילאיסטוק, שהיו מיוזמי הוועד למען הספרייה הירושלמית שהוקם בעירם. הראשון, לייטמן רוזנטל, שהשתתף בקונגרסים הציוניים ושיתף פעולה עם היינריך לוזה ביזמה ובקבלת ההחלטה בקונגרס השביעי להקמת ספרייה לאומית מתוך קשר ל"מדרש אברבנאל". השני היה הסופר א. ש. הרשברג, אף הוא עסקן ופעיל בתנועה הציונית. שניהם הגיעו למסקנה שאין פתרון אחר לביסוסה של הספרייה והבטחת קיומה בעתיד, אלא על ידי העברתה להסתדרות הציונית. לכן הפעילו את השפעתם להשגת יעד זה, קודם כול על חזנוביץ, ואחר כך ניסו לשכנע גם את הוועד המנהל בירושלים.

דומה היה כי הפולמוס הציבורי בעיתונות היהודית בארץ ישראל ובגולה ונימוקיהם של חזנוביץ וירידי הספרייה, ישכנעו לבסוף את חברי הוועד המנהל לקבל את הצעתו של רברורג. אולם המציאות הייתה שונה: חברי לשכת בני ברית לא יכלו להתגבר על הפגיעה בכבודם, ולא סלחו על כך שהנגועים בדבר לא מצאו לנכון לפנות אליהם ישירות בשלבים המכריעים של המשא ומתן, ובמקום זאת פנו לחזנוביץ.⁴³ הם היו מלאי חששות וחשדנות ביחס לכוונותיה של ההסתדרות הציונית. החששות נבעו מניסיון העבר, מעמדתה של ההסתדרות כלפי הספרייה ומהחשדנות הכללית שאפפה את הפעילות הציבורית בירושלים בתקופה האמורה. על כל אלה נוסף אי רצונם המופגן של חברי הוועד המנהל לוותר, ולו במקצת, על שליטתם המוחלטת בספרייה, וזאת על אף שעמדה זו עלולה הייתה להביאה לידי קיפאון. המשא ומתן ודרכי ניהולו לאחר 1909 מהווים ראיה לאווירת חששות זו.⁴⁴ הוועד המנהל החליט באותה שנה לפנות לחזנוביץ בבקשה שידאג שנציג מוסמך של ההסתדרות הציונית יפנה אליהם על מנת לפתוח במשא ומתן. כמו כן נתבקש אפרים כהן רייס, ששהה אז בגרמניה, לברר אם א. רברורג יעמוד בהחלטתו להקציב את הסכומים הדרושים בשביל הספרייה, ואם חברת "עזרה" והלשכה הגדולה של בני ברית בגרמניה יסכימו להצעותיו של רברורג. עקב כך החל משא ומתן שהתמשך על פני שנים ארוכות, ושבו באו לידי ביטוי אינטרסים מנוגדים לעתים של המחלקה הארצישראלית, של הוועד הפועל הציוני, של הקק"ל, של בני ברית ושל חברת "עזרה". לעומת הצעתו של רברורג, הציע א. כהן רייס בשם בני ברית פשרה. ורברורג

43. מ. פינס ראה בהצרתו הפומבית של י. חזנוביץ לא רק דברי שקר, אלא גם עלבון אישי לעצמו, שהרי חזנוביץ כבר ככל אשר אמר וכתב ער כה: "עתה רוח אחרת היתה עמך ותהפוך אלינו עורך ובטרם באת עמנו בדברים יצאת ככל העתונים לעשות אותי כמתע. [...] האמנם לא מסרת את הספרים לבני ברית והוועד האם אינו יציר הלשכה?" מכתב י.מ. פינס אל י. חזנוביץ, א' כטבת תרס"ט, אצ"מ 109/40.

44. ראה ההתכתבות על כך באצ"מ 1/29.

נטה להסכים לה והבטיח להביאה לאישור המוסדות המוסמכים. ואלה פרטי הפשרה:⁴⁵

1. הקק"ל תרכוש תמורת סכום של 40,000 פרנק, ששילמה לשכת בני ברית עבור הבניין והקרקע, את מבנה הספרייה, הרשום על שם נציגה של "קרן מונטיפיורי" בלונדון;
2. מן הסכום האמור בסעיף (1) יופחת סכום של 10,000 פרנק, שלשכת בני ברית קיבלה כהלוואה מקרן מונטיפיורי לשם רכישת הקרקע. הייתה בסך 30,000 פרנק תשמש קרן נושאת ריבית, וזו תעמוד לרשות הספרייה לשם החזקתה כל עוד הלשכה הגדולה בברלין משתתפת בניהולה. הסכום יופקד בידי חברת "עזרה" או במקום בטוח אחר;
3. הקק"ל תתחייב להשלים תוך שנתיים את בניית שני האגפים הגותרים, בהשקעה של כ-60,000 פרנק. עם סיום הבנייה יהיו הבניין והקרקע רכוש הקרן הקימת;
4. ניהול הקרן והספרייה יופקד בידי ועדת שלושה, שתהיה מורכבת מנציגי ההסתדרות הציונית, חברת "עזרה" והלשכה הגדולה של בני ברית בגרמניה;
5. הוועד הפועל של ההסתדרות הציונית, באמצעות הקק"ל, יעביר את המבנה לספרייה. חברת "עזרה" ובני ברית יתחייבו לסייע בהקצבה שנתית קבועה של 2,000 פרנק כל אחת.

אין להתעלם מן השוני העקרוני בין הצעת ורבורג לבין הפשרה שהציע כהן רייס. לפי הצעת ורבורג, יישארו הספרייה ורכושה בבעלותה של ההסתדרות הציונית, וזו תחכיר אותה לגוף שייקבע כהנהלת הספרייה, ואילו לפי הצעת כהן רייס, יועברו אוספי הספרייה לגוף המנהל, המופקד גם על הקרן המשמשת למימון התקציב. ברור היה, שאם תאושר הצעת כהן רייס, תשיג לשכת בני ברית כמה יתרונות חשובים: הקרן תבטיח את פעילותה השוטפת של הספרייה, בניית הספרייה תושלם, ויהיה רוב ללשכת בני ברית בירושלים בגוף שינהל את הספרייה. בגוף זה תהיה מיוצגת גם "עזרה", כשאפרים כהן רייס הוא המשמש נציגה הרשמי והבלעדי בארץ ישראל.

בקונגרס הציוני התשיעי, שהתקיים בהמבורג ב-1909, הביע א. ורבורג אופטימיות זהירה באשר להשלמת המשא ומתן להפיכתה של הספרייה המרכזית (Zentralbibliothek) בירושלים לספרייה לאומית. דבר זה, אמר, יעשה בשיתוף עם מוסדות אחרים. לקול תשואות צירי הקונגרס ציין ורבורג, שי. חזנוביץ העביר כבר את זכויות הבעלות על אוספו החשוב לקק"ל.⁴⁶ באוקטובר אותה שנה מסר חזנוביץ את הצהרתו הנוטריינית בדבר הבעלות הבלעדית של הקרן על אוספו, בתנאי שהקרן

45 מכתב א. כהן רייס אל ד. ילין, 2.10.1909, שם, A153 / 111 / 1.

46 *Stenographisches Protokoll der Verhandlungen des IX Zionisten-Kongresses in Hamburg 1909*, Koeln 1909, p. 144

תקבל לידיה בעלות זו ואת ניהול האוסף לא יאוחר מחמש שנים לאחר חתימת ההצהרה.⁴⁷ הצהרת חזנוביץ העלתה את השאלה המשפטית, האם לאחר העברת האוסף בשנת 1895 לידי לשכת בני ברית בירושלים, עדיין נשארו בידי זכויות בעלות. לאחר שנודע לחברי בני ברית בירושלים נוסח הצהרתו, הם טענו שלמעשה אין זכויות אלה שמורות לו. שאלה זו לא מצאה את פתרונה והייתה במשך שנים ארוכות גורם מעכב בעד סיום המשא ומתן על מעמדה של הספרייה.

לאחר הקמתו של המשרד הארצישראלי ביפו, נתבקש מנהלו, ד"ר ארתור רופין, לנהל את המשא ומתן עם אנשי הלשכה בירושלים על העברת הספרייה לידי ההסתדרות הציונית. אחד מצעדיו הראשונים של ד"ר רופין היה לבקש מן המזרחן, פרופ' ר. גוטהייל מארצות הברית, ששהה ב-1909 בבית הספר האמריקני לחקר המזרח וארץ ישראל בירושלים, להמציא לו חוות דעת על ספריית "מדרש אברבנאל". מסקנתו של גוטהייל הייתה, שהאוסף עשוי לשמש יסוד לספרייה לאומית, ומן הראוי להמליץ על העברתה לרשות הקק"ל.⁴⁸ רופין סיכם עם חברי לשכת בני ברית הצעת הסכם חדשה, שעיקריה היו: (א) לשכת בני ברית תעביר את הבעלות על הבניין והקרקע לידי הקק"ל על ידי רישומם על שם הקק"ל, וזו תשלם ללשכה סכום של 43,928.10 פרנק, שישמשו כקרן הספרייה המופקדת מטעם הלשכה בידי הקק"ל. מקרן הספרייה ישולמו אך ורק חובותיה של הספרייה, ואילו הריבית (בשיעור של 4%) תשמש לאחזקתה ולתפעולה של הספרייה בלבד, ותשולם ל"אגודה לפיתוח הספרייה היהודית הלאומית בירושלים". הקק"ל מתחייבת להשלים את בניין הספרייה והיא תשקיע למטרה זו לפחות 60,000 פרנק. אוסף הספרים הקיים, ואלה שירכשו בעתיד, יועברו לבעלותה של "האגודה". (ב) "האגודה" תקום במשותף על ידי החברות המייסדות והן: הוועד הפועל הציוני (או הקק"ל), חברת "עזרה", הלשכה הגדולה של בני ברית בברלין ולשכת בני ברית בירושלים. מרכזה של האגודה יהיה בברלין. האגודה תהיה המוסד המנהלי העליון של הספרייה, והיא תעסוק בתפעולה, בקשרי חוץ של הספרייה, בקביעת המדיניות הכללית ובתקציב ההכנסות וההוצאות. לאגודה יהיה ועד פועל שייצג את הספרייה, יהיה אחראי לצד המשפטי, וכן ימנה את מנהל הספרייה, בהסכמת "ועדת הספרייה" בירושלים. כל אחת מן החברות המייסדות מתחייבת לתמוך בספרייה בסכום שנתי קבוע ושווה. (ג) ועדת הספרייה בירושלים תורכב משמונה נציגים: שני נציגים לכל אחד מארבעת הגופים המייסדים. הוועדה תפקח על תפעול הספרייה, תקבע בשיתוף עם מנהל הספרייה את המדיניות לפיתוח האוסף ולשירותי הקוראים. בהתייעצות עם הוועד הפועל של "האגודה", ועם מנהל הספרייה היא תקבע את התקציב השנתי.⁴⁹ בנוסח שלישי זה השיגו חברי בני ברית שיפור נוסף, ולמעשה נתמלאו בכך מאווייהם: שליטה מוחלטת על הגופים המייצגים את האינטרסים שלהם כמוסדות המנהלים את הספרייה.

47 ראה נוסח התרגום הגרמני להצהרת חזנוביץ, בסל"א, כ"י.

48 מכתב ר. גוטהייל אל א. רופין, 28.12.1909, אצ"מ 3 / 12 / A18.

49 ראה נוסח ההסכם, באצ"מ 3 / 12 / A18.

בעקשנות מרובה עמדו ראשי בני ברית על כך, שללשכה הירושלמית יהיה ייצוג שווה באגודה לזה של החברות האחרות המיוצגות בה. הייצוג באגודה יצר אפוא זהות אינטרסים בין לשכת בני ברית בירושלים לבין הלשכה הגדולה בברלין, וכן בין הראשונה לבין חברת "עזרה". כזכור, היה א. כהן רייס נציג חברת "עזרה" בארץ ישראל. לפי הצעת הסכם זו, הייתה צריכה להיווצר היררכיה בין שלוש רשויות ניהול הכפופות זו לזו: הוועד הפועל של האגודה השוכן בברלין; ועדת הספרייה בארץ ישראל; מנהל הספרייה בירושלים. קשה לתאר ניהול יעיל של ספרייה לאומית בתנאים אלה. רופין חש בכעיה שנוצרה והמליץ בפני הנהלת הקק"ל לשכנע את הלשכה הירושלמית לוותר כליל על כינון ועדת הספרייה. עם זאת קבע, שהאינטרסים של הקק"ל מובטחים, בעיקר מהבחינה הכספית, שכן הקרקע והמבנה הופכים לרכוש הקרן, והמבנה לכשיוקם – יושכר, דבר המשמש ערובה טובה ביותר להשקעה.⁵⁰

ההשגות של המוסדות הציוניים על הצעת ההסכם ובחירת הוועדה השלישית בקונגרס העשירי

למרות המלצתו של רופין לאשר את עקרונות ההסכם בנוסחו השלישי, הסתייגו ממנו ורבורג ובורנהיימר. הם גרסו, שמן הראוי שההסדרות הציונית (או אחת משלוחותיה) תהיה האחראית הבלעדית להקמת הספרייה הלאומית, וכי אין לשתף בכך ארגונים אחרים (עזרה ובני ברית).⁵¹ אין ספק, שהיה בכך משום שינוי בעמדותיהם הקודמות – שינוי שחל בתפיסה הציונית שלהם לגבי העבודה המעשית בארץ ישראל. עמדה חדשה זו שיקפה את השינוי שחל ביחסה של ההסתדרות הציונית לחברת "עזרה". בשנים הראשונות לקיומה של החברה, חיפשה ההסתדרות הציונית את קרבתה, משום שראתה בחיוב את פעולותיה בפיתוח מערכת החינוך בארץ ישראל, וכן משום שציפתה שזו תתקרב אליה מבחינה אידיאולוגית. ואולם, בשלהי העשור הראשון של המאה העשרים שוב לא ביקשה ההסתדרות הציונית את שיתוף פעולתה של חברת "עזרה" בארץ, ושאפה לפעולה עצמאית בתחומי החינוך והתרבות. תהליך זה של ניכור בין שני הגורמים נמשך עד לניתוק המוחלט ביניהם בעת "מלחמת השפות".⁵²

50 מכתב א. רופין אל הקרן הקיימת, 10.2.1910, בסל"א, כ"י.

51 ראה ההתכתבות בין מ. בורנהיימר לבין א. ורבורג מרצמבר 1910 ומינואר 1911, אצ"מ L1/31.

52 על היחסים בין ההסתדרות הציונית לבין חברת "עזרה", עיין בחיבורו של מ. רינות, חברת העזרה ליהודי גרמניה ביצירה ובמאבק, ירושלים תשל"ב, עמ' 49-65.

היינריך לווה היה מן העונים ביותר את חברת "עזרה" מאז הקמתה. כבר עם ייסודה של החברה, יצא נגדה בחריפות, משום שלדעתו המניעים לייסודה רחוקים מן היהדות ומן היהודים; חברי "עזרה" אינם דתיים, יש בהם השוללים את קיומו של הלאום היהודי, ומגמת פניהם הפצת התרבות הגרמנית. כן סבר לווה, שאין החברה באה לספק צרכים אובייקטיביים של יהודי המזרח. מאוחר יותר הזהיר מפני פשרות עם חברה זו ומפני הסכנה שהציונות תהיה גרורה שלה בענייני תרבות וחינוך בארץ ישראל.

למרות השגות אלה ביחס לשיתוף גורמים נוספים להסתדרות הציונית ב"אגודה לפיתוח הספרייה היהודית הלאומית בירושלים" (נוסח ג' של ההסכם המוצע), נראה שלא נפלה הכרעה בכיוון זה. מכל מקום, אין ראייה לכך שהוחלט רשמית לא לשתף את חברת "עזרה" באגודה. עם זאת, הנהלת הקק"ל החליטה להציג תנאים חדשים וקשים לחברת "עזרה" ולבני ברית: תשלום סכום שנתי קבוע מתקציבן – שלוש שנים מראש; והתחייבות להקצבה שנתית במשך עשר שנים. חברת "עזרה" לא הסכימה לתנאים אלה וזו גם הייתה ככל הנראה עמדת הלשכה הגדולה של בני ברית כברלין. יש להניח שבהעמדת התנאים החדשים הייתה כוונה לדחוק את רגליהם של שני מוסדות אלה מהספרייה.⁵³

השינוי שחל בעמדת ההסתדרות הציונית היה רק אחד הגורמים להתמשכות המשא ומתן. גורם נוסף היה המלצתו של האדריכל אלכסנדר ברזולד לוותר על השלמת הבניין הקיים בירושלים לפי התכנית הישנה, ובמקום זאת להקים בניין חדש "אשר יתאים מבחינה טכנית ואמנותית לכבודה של המשימה".⁵⁴ הואיל והעלות הכרוכה בבניין האגפים המשלימים תהא גבוהה מזו של הקמת מבנה חדש, הציע האדריכל למסור את המבנה הקיים לבית הספר "בצלאל", שחסרים לו מבנים לשם קיום סדר של הלימודים. עניין זה תבע דיונים נוספים במוסדות הציוניים.

בינתיים עלה על סדר יומה של הספרייה עניין רכישתו של אוסף הספרים וכתבי היד מעיבון הכרון דוד גינצבורג. את ההצעה העלה ש. רבינסון מקייב. לדעתו של רברוג הייתה "האגודה לפיתוח הספרייה היהודית הלאומית בירושלים" הגוף המתאים ביותר לגיוס הכספים הדרושים לרכישת האוסף החשוב. הוא הזמין את

יש להסביר את יחסו השלילי של לווה אל חברת "עזרה" על רקע אישי, ולא אידיאולוגי בלבד. וילי באמבוס (1862-1904), מראשוני חובבי ציון בגרמניה ומתומכיו הראשונים של הרצל, היה מדידי הקרובים ביותר של לווה. יחד פעלו בארגונים הציוניים הראשונים בגרמניה, יחד ערכו את מסעותיהם הראשונים בארץ ישראל. בראשית המאה העשרים חל שינוי בהשקפותיו של באמבוס, שהחל להתנגד לציונות המדינית, התרחק מהרצל, ועם ייסודה של "עזרה", היה למזכיריה הראשון. אכזבתו של לווה מידידות אידיאולוגית ואישית זו השפיעה על יחסו לחברת "עזרה". הביקורת שמתח על פעילות החברה בארץ ישראל הייתה מכוונת בעיקר נגד אופיה הגרמני, וכן מתוך התנגדות אישית לאפרים כהן רייס, שהיה נציג החברה בארץ ואחראי לרשת החינוך בה. בהקשר זה יש ליכור גם את ביקורתו המתמדת של לווה על דרך ניהולה של הספרייה בירושלים על ידי הוועד המנהל שלה, שבראשו עמד כהן רייס. לווה הפעיל את כל השפעתו במגמה למנוע את שיתופה של חברת "עזרה" במוסדות האמורים לקיים את הספרייה הלאומית, וזאת באמצעות א. ורבורג ו"הוועדה לענייני הספרייה הלאומית". ראה מאמרי ה.

לווה: *Juedische Rundschau*, 12.7.1907; *Die Welt*, 14.6.1901.

53 א. ורבורג הביע דעתו שאין זה חשוב ביותר לשתף את שני הגורמים במפעל הספרייה הלאומית כי "מוסד המחזק ע"י מספר מוסדות נושא עמו מחלה". נראה שגם ילין ביקש לוותר על השתתפות הגורמים האמורים והעדיף הסכם בין ההסתדרות הציונית לבין לשכת בני ברית בירושלים בלבד. ראה איגרת א. ורבורג אל מ. בודנהיימר, 28.12.1910, אצ"מ L1/31.

54 מכתב אלכסנדר ברזולד אל הקרן הקיימת, 22.3.1910, בסל"א, כ"ו.

רבינרסון לקונגרס הציוני העשירי, שעמד להתכנס בקיץ 1911 בבזל. יש לשער שוורבורג השתעשע בתקווה, שהוא יקבל עזרה ממשית מרבינרסון ומקבוצת הציונים בקייב לרכישת האוסף הנ"ל. לכן גם הציע לברוק את האפשרות, שמושב מרכז "האגודה" יהיה בקייב, אם יסכימו לכך השלטונות. ורבורג אף הציע לרבינרסון להצטרף לוועד הפועל של האגודה.

בקונגרס העשירי הזכיר ורבורג את הספרייה הלאומית בין מוסדות התרבות שעדיין חסרים בארץ ישראל. הוא העלה שורת תביעות: לקבל כספים כדי להעמיד את ספריית "מדרש אנרבנאל" על בסיס איתן; להקים בניין לספרייה, אשר יהיה רכוש האומה או הקק"ל; להתחיל בתעמולה לאיסוף ספרים וכתבי עת למען הספרייה בעיתונות, ולבסוף, לבחור ועדה שתהיה אחראית לאיסוף הכספים. הקונגרס החליט לבחור ועדה חדשה לנושא הספרייה בהרכב י. חזנוביץ, א. ורבורג, ש. רבינרסון, ה. לווה, נ. סירקין, ה. זלטופולסקי, ל. רוזנטל, ש.ו. שכטר וד. ילין. תפקידה העיקרי של הוועדה יהיה לעסוק בהרחבת הספרייה הירושלמית.⁵⁵ לאחר הקונגרס הציע לווה לכנס את הוועדה הנ"ל, ואולם רבינרסון, שהיה אמור לרכזה, חלה. לכן הוחלט להעביר את מושב הוועדה מקייב לברלין ולצרף אליה את גוטהולד וייל וחיים הרמן פיק, שני ספרנים מנוסים מספריית המדינה הפרוסית בברלין. הייתה זו הוועדה השלישית, שנבחרה כדי לקדם את נושא הספרייה הלאומית היהודית, וזאת לאחר שהוועדות הקודמות לא הביאו לתוצאות מעשיות. הוועדות שימשו תזכורת לצירי הקונגרסים על היעדר פתרון לספרייה הלאומית. מכל מקום, לא היה בבחירת הוועדה הנוספת משום בשורה חדשה. הממסד הציוני שב והוכיח את אולת ידו.

בשנים 1911-1913 נמשך הדיון בהצעת ההסכם של רופין, בהשתתפותו של א. כהן רייס, בשיבות הוועד הפועל הציוני בברלין. ההסתדרות הציונית הקשיחה את עמדתה והעמידה תנאים קשים יותר. בין השאר תבעה, שלשכת בני ברית בירושלים והלשכה הגדולה בברלין יחשבו כמוסד אחד לצורך ייצוגם באגודה המוצעת.⁵⁶ תנאי זה לא יכלו אנשי ירושלים לקבל, וכך נתמשך המשא ומתן משנה לשנה, בלא שהובא לסיום.⁵⁷

55 *Stenographisches Protokoll der Verhandlungen des X Zionisten-Kongresses in Berlin 1911*, Berlin 1911, p. 339

56 *Protokoll der 46. Sitzung des EAC*, 11.11.1912, אצ"מ 3/355.

57 הצדק היה עם יוסף חזנוביץ, כאשר הביע את אכזבתו המרה ממצב זה: "בקונגרסים הציוניים דובר לעתים בספרייה הלאומית; אף על פי שהציונים עשו מעט על מנת ליצור את הספרייה, הם קוראים לה בצהלה 'ספרייה לאומית'; אפילו יסרו ועדה בקונגרס האחרון... אולם זו טרם נתנה סימן חיים. העם מתחסל לעיני לאומי זה בריחוק מביש. בושה היא לציונות שלא נעשה דבר למען עבודת תרבות רצינית." מכתב י. חזנוביץ אל י. קלצקין, 2.5.1912, אצ"מ Z3 / 1614 (התרגום מגרמנית שלי - ד.ש.).

**מספרייה לאומית לספרייה לאומית ואוניברסיטאית לאחר ההחלטה
על ייסודה של אוניברסיטה עברית**

בקונגרס הציוני האחד-עשר, שהתכנס בווינה בספטמבר 1913, נתקבלה ההחלטה על כינונה של האוניברסיטה העברית בירושלים.⁵⁸ בקונגרס זה הרצה מ. אוסישקין על שאלות החינוך והתרבות, על הצורך בהקמת אוניברסיטה, וכן נדרש גם לעניינה של הספרייה הלאומית בירושלים. הוא סבר שקידומו של המוסד יתרום לחיזוק השפעתה של התרבות העברית ולריכוזם של אנשי רוח ומדע בארץ ישראל. בהצעתו חזר אוסישקין על החלטות קודמות של הקונגרסים ושל ההסתדרות הציונית, להטיל על הנהלת "הקק"ל לבוא בדברים עם הנהלת הספרייה כדי לקבוע את התנאים שלפיהם היא תועבר לבעלות הקרן.

ד"ר חיים וייצמן היה מעשי יותר. עוד קודם לכינוסו של הקונגרס ביקש וייצמן מלווה להמציא לו ברחיפות נתונים משוערים על תקציב יסוד ועל תקציבים שנתיים של ספריות בפקולטות למדעי הרוח, היהדות והרפואה. נתונים אלה הביא וייצמן לקונגרס, וסיכמו היה: "לפיכך תהווה הספרייה הלאומית שלנו אכן-פינה חשובה בבנין בית הספר הגבוה. בפאקולטות ההומניסטיות מהווה הספרייה הנקודה החשובה ביותר והיקרה ביותר."⁵⁹ לווה היה אחד הנואמים האחרונים בזכות ההחלטה על האוניברסיטה. הוא הציע את הקמתם המיידית של מכונים ופקולטות למדעי הטבע והרפואה, שיתבססו על מוסדות מדע שכבר קיימים בארץ ישראל; של מוזיאון שתפקידו יהיה לכנס מוצגים מדעיים; ושל ספרייה אשר תספק את צורכי כל הפקולטות, ובייחוד את אלה של מדעי היהדות והרוח. בהקשר זה הזכיר לווה לקונגרס את עבודתו החלוצית של יוסף חזנוביץ למען הספרייה, וקרא למחברים ולמו"לים יהודים שישלחו את חיבוריהם לירושלים. הוא קרא לקונגרס "לגשת, לא לבחירת ועדות תאורטיות וחסרות ערך אלא סוף סוף מעשית להפוך את הספרייה של יוסף חזנוביץ לספרייה לאומית אמיתית."

הקונגרס קיבל אמנם החלטה מחייבת, המטילה על הוועד הפועל למנות ועדה מכינה לייסודה של אוניברסיטה בירושלים, אך החלטה זו לא התייחסה לספרייה אוניברסיטאית או לאומית. לעומת זאת החליט הוועד הפועל הציוני בפברואר 1914 על פעולת איסוף ספרים לספרייה אוניברסיטאית.⁶⁰ למעשה נתקבלה החלטה אחרונה זו לאחר שווייצמן הזמין את לווה להצטרף לוועדה המדעית, שטיפלה בהכנות להקמתה של האוניברסיטה, כדי שיקבל על עצמו את הטיפול בענייני הספרייה. כך

58 *Stenographisches Protokoll der Verhandlungen des XI Zionisten-Kongresses in Wien 1913*, Berlin 1914, pp. 294-309; וכן קליונר, עמ' 186-191, 200-202, 211-212.

59 פרוטוקול דיוני הקונגרס הציוני ה-11 (הערה 58 לעיל), עמ' 308; וראה גם מכתב ה. וייצמן אל ה. לווה, 8.8.1913, גנזך וייצמן (להלן: ג"ו).

60 *Protokoll-Buch des grossen Aktions Comitee*, 27.2-1.3.1914, החלטה מס' 13, אצ"מ

התחיל לווה לעבוד באופן רשמי בהסתדרות הציונית. תפקידו היה להקים אוסף לספרייה אוניברסיטאית ולסדרו.⁶¹

כל אותו זמן נמשך המשא ומתן בין ההסתדרות הציונית ללשכת בני ברית בירושלים, אך ללא תוצאות של ממש. לאחר ההחלטה על הקמת אוניברסיטה בירושלים נסתמנה בממסד הציוני מגמה ליסד ספרייה אוניברסיטאית נפרדת מהספרייה הקיימת בירושלים. תכנית זו לא הייתה מקובלת בציבוריות היהודית, שבמשך שנים התייחסה לספריית "מדרש אברבנאל" (או בכינויה "בית נאמן"), ששמה נקשר בשמו של יוסף חזנוביץ, כלספרייה "הלאומית". לווה שאף ליצור דעת קהל אחרת לספרייה האוניברסיטאית, על ידי זיהויה עם פועלו של חזנוביץ. הוא אף ניסה לשכנע את חזנוביץ, באמצעות הרב ש. מוהליבר, שיכיר בפומבי בפועלו (של לווה) למען הספרייה האוניברסיטאית כהמשך לפעולתו שלו בירושלים. כמו כן חזר וביקש מחזנוביץ להשפיע על הוועד המנהל בירושלים שיאות להעביר את הספרייה לרשות ההסתדרות הציונית.⁶²

ניסיון נוסף לפתור את בעיית הספרייה הירושלמית ולהפכה לספרייה לאומית ואוניברסיטאית נעשה על ידי קרן "קדם", שנוסדה כקרן תרבות בשנת 1912 על ידי ההסתדרות הציונית, וברומה לקק"ל נרשמה כחברה בלונדון.⁶³ מטרתה הייתה לגייס כספים, באמצעות תרומות, למטרות תרבותיות מוגדרות כמו החייאת הלשון העברית, פרסומם והפצתם של ספרי לימוד וספרי עזר בעברית, הקמתה של אקדמיה עברית בארץ ישראל, וקידום לימודי הספרות העברית ותולדות ישראל. ימיה של הקרן היו קצרים, מאחר שנכשלה בגיוס הכספים הדרושים, שכן בינתיים פרצה מלחמת העולם הראשונה. לווה ראה ב"קדם" אמצעי מתאים לניהול ולפיתוח מוזיאונים וספריות, בכלל זה ספרייה לאומית ואוניברסיטאית, שתהיה בבעלותה של הקרן. הוא ניסה לשכנע את וייצמן ואת חזנוביץ לקבל רעיון זה. באפריל 1914 החליטה ההסתדרות הציונית לכלול את הבטחת עתידה של הספרייה הלאומית כאחת ממטרותיה של "קדם". נחום סוקולוב, שהיה מפעילי הקרן, ביקש לשכנע את חברי הוועד המנהל של ספריית "מדרש אברבנאל" להעביר את הבעלות על הספרייה לקרן "קדם". אולם א. כהן רייס, ראש הוועד, לא היה מוכן לדון בכך. את עמדתו של כהן רייס יש להבין על רקע היחסים המתוחים בין חברי בני ברית לבין עצמם, בהשפעת "מלחמת השפות". הוועד המנהל של הספרייה לא התכנס לדיונים במשך תקופה ארוכה כשחבריו חלוקים בדיעותיהם. ד. ילין סבר שמן הראוי להיענות

61 ראה מכתב ת. וייצמן אל ה. לווה, 30.11.1913; מכתב ת. לווה אל ת. וייצמן, 21.12.1913, ג"ו.

62 ראה מכתב ה. לווה אל ש. מוהליבר, 26.6.1914, בסל"א, כ"י.

63 על קרן התרבות "קדם" והניסיון להעברת הספרייה הירושלמית לרשותה, ראה: מכתב ה. לווה אל ת. וייצמן, 21.12.1913, ג"ו; מכתב פלדשטיין אל זאב ז'בוטינסקי, כ"ב באייר תרע"ד, אצ"מ

H. Loewe, *Juedische Kulturarbeit: Der Juedische Kulturfonds Kedem*, Z3 / 1609
Berlin 1914, pp. 13-14

להצעה להעביר את הספרייה לחסות "קדם". מבחינה מעשית לא הייתה כל אפשרות להכריע בעניין עקב פרוץ מלחמת העולם הראשונה.

ההסכם עם ההסתדרות הציונית

הוועד המנהל של ספריית "מדרש אברבנאל וגנוי יוסף" לא היה פעיל במשך כל תקופת מלחמת העולם הראשונה. חברי הוועד היו חלוקים זה עם זה בשאלות מהותיות עוד מתקופת "מלחמת השפות" ערב מלחמת העולם. בימי המלחמה נשארה הספרייה בשליטתו הבלעדית של כהן רייס, ונהנתה מתמיכה שנתית קבועה של חברת "עזרה". ב-1917 יצא כהן רייס את הארץ לאירופה, ושנה לאחר מכן נסגרו מוסדות "עזרה" בארץ ישראל.

כהן רייס היה נציג חברת "עזרה" הגרמנית, שאופיינה בגישתה הפילנטרופית ובהתכחשות לאומית. לאחר שהספרייה נשארה בשליטתו הבלעדית, נמנעה ההסתדרות הציונית מלחדש עמו מגע ביחס להעברת הספרייה. לעומת זאת נוצר מגע עם ילין, שהיה בין המגורשים מארץ ישראל, וישב מאז 1917 עם משפחתו בדמשק. ילין נתבקש להציג לפני ההסתדרות הציונית את השקפתו בדבר דרכי הפעולה האפשריות לקידום הספרייה הלאומית. ביוני 1918, לאחר הכיבוש האנגלי, נתחדשו הקשרים בין המשרד הארצישראלי לבין לשכת בני ברית בירושלים, וזאת בעקבות החלטת הלשכה לחדש את המשא ומתן ואת שיתוף הפעולה עם המשרד. התוצאה הייתה חתימת הסכם בין שני גופים אלה ביוני 1918. לפי ההסכם נמסר ניהולה של הספרייה לידי ועד מנהל משותף, שכונה "ועד בית הספרים הלאומי" (וגם ועד "בית נאמן"). הרכבו היה: ארבעה נציגים של המשרד הארצישראלי (כשלפחות אחד מהם חייב להיות חבר לשכת בני ברית), ושלושה נציגי לשכת בני ברית.⁶⁴ כן הוסכם להפקיד את הכספים הנאים ממקורות חוץ בקרן מיוחדת לבניין הספרייה. גם נושא קביעת התקציב הופקד בידי הוועד המשותף, שנתכנס לעתים תכופות ודן בכל העניינים, גדולים וקטנים. בראש הוועד עמד מרדכי בן הלל הכהן, שייצג את המשרד הארצישראלי, וכסגנו נבחר ישעיהו פרס. עם שובו של דוד ילין מגלות דמשק ב-1919 צורף גם הוא לוועד כנציג לשכת בני ברית, ואליעזר בן-יהודה צורף כנציג המשרד הארצישראלי. יש להדגיש, שהסכם זה לא קבע את העברת הבעלות על הספרייה, אלא התייחס להעברת ניהולה בלבד לידי ועדה משותפת, כשהספרייה עצמה ורכושה נשארו כבעבר בידי הלשכה. ניתן לטעון שהשליטה בוועד המנהל הייתה בידי נציגי המשרד הארצישראלי שהיוו רוב בוועד, אך לדידם של אנשי בני ברית, הוועד המשותף היה מורכב על יסוד פרייטטי, מאחר שכאמור, אחד מנציגי המשרד הארצישראלי חייב היה להיות חבר בני ברית. ציפיותיה של הלשכה לקבל סכומי כסף משמעותיים מן המשרד הארצישראלי נתברו כשנים 1918-1919. בהסכם לא נכלל סעיף כלשהו בעניין התקציב, וסכומי הכסף שבאו מן

64 ראה העתק וזכרון דברים לישיבת ועד לשכת ירושלים, י"ט באלול תרע"ה, אב"ב.

המשרד היו ועירים, ולא היה בהם משום סיוע לשיקומה של הספרייה ולפיתוחה. למעשה לא נעשה בה דבר, ומצבה הקשה נשאר בעינו. הסכומים שנתקבלו בלשכה מתקציב ועד הצירים, שבראשו עמד ה. וייצמן, נזקפו על ידי ועד הצירים לחובת הוועדה המכינה של האוניברסיטה – דבר המצביע על הזיקה שראו המוסדות הציוניים בין הספרייה הירושלמית לבין הספרייה האוניברסיטאית העתידה לקום. הדיון המכריע על ההסכם להעברת הבעלות לידי ההסתדרות הציונית התקיים ביום ו' כאלול תרע"ט, בישיבת הוועד המנהל המשותף, הוא "ועד בית הספרים הלאומי". בישיבה השתתף ד"ר יוסף לוריא, ראש המחלקה לחינוך של ההסתדרות הציונית,⁶⁵ שייצג נאמנה את העמדות הציוניות הידועות בעניין העברת הספרייה. ד. ילין וי. פרס, נציגי בני ברית, עמדו על זכויות הלשכה, שרק חבריה רשאים להחליט על העברת הספרים והכניין להסתדרות הציונית. בעניין זה היו דעותיהם של החברים חלוקות. היו שהסכימו להעברת הבעלות אגב שמירת זכויותיה של הלשכה, והיו שסברו שהספרייה חייבת להישאר בידי הלשכה (להוציא את ספרי חזנוביץ שהופקרו בידיה לשמירה עד לכינונה של ספרייה לאומית), ואילו ההסתדרות הציונית רשאית לכונן את הספרייה הלאומית לפי ראות עיניה. לרידו של א. בן-הודה, שייצג בוועדה את המשרד הארצישראלי, הספרייה נוסדה על ידי בני ברית, כמו גם על ידי מוסדות אחרים. עתה הגיע הזמן לעשותה לספרייה הלאומית-היהודית, ומן הראוי שהיא תהיה קניין לאומי. כמו כן יש להעבירה מן הבניין הבלתי מתאים ולקבוע את מושבה בבניין חדש העונה על צרכיה. לאחר דין ודברים נתקבלה הצעת ההחלטה של לוריא, לאמור: "ועד ביה"ס (בית הספרים) תומך בהצעת ההסתדרות הציונית למסור הספרים להסתדרות הכללית וליסד ביה"ס לאומי ופונה ללשכת ב"ב (בני ברית) בהצעה זו." לשכת בני ברית דנה בהחלטה זו באסתפה ביום ב' כאלול אותה שנה וקיבלה את ההחלטות הבאות:

- לשכת בני ברית בירושלים בשמעה את הצעת ההסתדרות הציונית העומדת ליסוד בית ספרים לאומי בירושלים שמחה כי הגיעה השעה שתצא לפועל אותה השאיפה אשר שאפה אליה במשך שנים ומחליטה את ההחלטות הללו:
- (א) ספרי בית הספרים ימסרו להסתדרות הציונית בתור יסוד ראשון לבית ספרים לאומי.
- (ב) הבנין שבו נמצאים הספרים היום ישאר לבית ספרים עממי תחת רשות הלשכה והנהלתה.
- (ג) בתור יסוד ראשון לבית הספרים העממי ישמשו כל אלו הספרים הכפולים הנמצאים במוסד והשיכים עפ"י תכנם לבי"ס עממי. וכן ימסרו להמוסד הזה הספרים הכפולים מטוג זה שיבואו לבית הספרים הלאומי.

65 ראה ויכרון דברים לישיבת ועד ביה"ס הלאומי אור ליום ב', ו' כאלול תרע"ט, בסל"א, כ"י.

(ד) ברבר פרטי מסירת הספרים ותביעות חמירות של הלשכה תמונה ועדה לבוא ברברים עם באי-כח ההסתדרות הציונית.⁶⁶

נוסח ההחלטה נמסר בכתב לוועד הצירים ונתפרסם גם בעיתונות העברית, ששייכה את החלטת הלשכה.⁶⁷

מה היו המניעים העיקריים שהביאו לשינוי בעמדותיהם של חברי בני ברית, שאפשר את חידוש המגעים עם גורמי ההסתדרות הציונית ואת חתימת ההסכם ברבר העברת אוצר הספרים להסתדרות הציונית כדי שישמשו יסוד לספרייה הלאומית? דומה שהייתה זו בראש וראשונה המצוקה הכספית אליה נקלעה הלשכה, שאילצה את חבריה לפנות אל המשרד הארצישראלי תוך תקווה לקבל סיוע למען שיקומה של הספרייה. שנית, הצהרת בלפור חוללה שינוי באקלים האידיאולוגי בקרב היישוב היהודי בארץ ישראל, והעניקה מחדש לתנועה הציונית סמכות ויקרה. רבים האמינו שזו נקודת המפנה בתולדות הציונות המדינית וראו בהצהרה הגשמת החזון הציוני. עקב כך שוכנע לפחות חלק מחברי בני ברית, שהעברת הספרייה לידי ההסתדרות הציונית תפתור את בעיית הספרייה ותקדם את עניין הספרייה הלאומית. בכך הגיעה לסיימה פרשת המשא ומתן להעברת הספרייה להסתדרות הציונית, פרשה שנמשכה קרוב לשלושה עשורים, שבהם נשמעו דברים לרוב, הובטחו הבטחות והתעוררו ציפיות ותקוות, שרובן פרחו באוויר או נשארו על הנייר ולא הגיעו לידי מימוש, בעוד הספרייה הירושלמית גוועת לאטה עד שהגיעה למצב של קיפאון מוחלט.

66 ישעיהו פרס, הרצאת דברים על ועדת בית הספרים ועבודתה מש' תרע"ח עד ש' תרפ"ב, כתב יד, בסל"א, כ"י.

67 "שמחים אנו לראות את הלשכה המקומית של 'בני ברית' בהתרוממה לגובה צבורי ידוע, והיא החליטה לבכר את הערך הכללי, את החשיבות הלאומית, על פני הענינים האגודתיים, קטנות המוח של גבאים שאין עינם תופסת מחוץ לגבולי המוסד שלהם. לשכת 'בני ברית' [...] הביעה את שמחתה כי כבר זכינו אל אותה השעה אשר לה קוינו, כי יש מעתה אפשרות להגשמת המטרה שאליה שאפה גם הלשכה, ליסד בירושלים ספרייה לאומית באמת, אוצר ספרים שיהיה קנין הלאום העברי, ואשר השלטון עליו יהיה כיד ההסתדרות הלאומית שלנו. [...] באו ברברים עם ספרנים מומחים אשר יבואו ויסדרו את האוצרות אשר אצרנו [...] למען יוכלו המלומדים להשתמש בהם ויש תקוה שגדולי המומחים בהנהלת ספריות כמו לווד [...] יתנדבו לבוא לא"י לפקח על המוסד הלאומי הזה." חדשות הארץ, 7.9.1919.